

Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)¹

Tomasz Związek

Podstawa źródłowa i główne problemy badawcze

Kwestie gospodarcze historii średniowiecza zajmowały badaczy od dawna. W polskiej historiografii tematyka ta rozwinęła się w znacznym stopniu po drugiej wojnie światowej w związku z badaniami tzw. historii kultury materialnej skupiającej się na zjawiskach opisujących zajęcia zawodowe ludzi minionych epok. Wtedy to zaczęto badać poszczególne rodzaje rzemiosł i procesów gospodarczych odpowiadających za ich rozwój lub stagnację. Stosunkowo niewiele miejsca zajmowały badania nad średniowiecznym młynarstwem na ziemiach polskich, które skupiały się w głównej mierze na: 1. początkach tej gałęzi przemysłu na ziemiach polskich; 2. gospodarczym funkcjonowaniu zakładów przemiałowych w strukturze ekonomicznej mikroregionów; 3. wydajności młynów i wiatraków; 4. stosunku władzy świeckiej lub duchownej do przemiału i obiektów go prowadzących.

Wśród prac poświęconych tej tematyce nie udało się odnaleźć badań, które w jasny sposób omawiałyby mechanizmy wpływające na kształtowanie sieci młynów wodnych (i wiatraków) w przestrzeni ekonomicznej średniowiecza i wczesnej nowożytności na ziemiach

polskich. Pewną próbę przedstawienia tego zjawiska podjęła w latach 70. ubiegłego stulecia Zofia Podwińska, analizująca to zagadnienie na podstawie Długoszewego *Liber beneficiorum* i wydanego do tego czasu małopolskiego materiału dyplomatycznego². Całkiem niedawno podobną tematyką zajął się też Rafał Kubicki, który w swojej książce zwrócił uwagę na sprawę rekonstrukcji sieci młynów wodnych i wiatraków na terenie państwa krzyżackiego³. Zagadnienie to ukazywano też w polskiej historiografii jako część analiz związanych z funkcjonowaniem średniowiecznych miast i ich gospodarką wodną czy szczegółowymi studiami nad dobrami królewskimi⁴. Warto także wspomnieć o próbach podejmowanych przez geografów, którzy przyczynili się nie tylko do powstania *Atlasu rozmieszczenia młynów wodnych* notującego obiekty od końca XVIII do połowy XX w. (głównie w oparciu o materiały kartograficzne), ale przygotowali także interesujące studia poświęcone przyrodniczym uwarunkowaniom sprzyjającym powstawaniu młynów wodnych⁵. Niestety tematyka ta nie interesowała w większym stopniu polskich archeologów, którzy nie

¹ Serdecznie dziękuję mgr. Jerzemu Łojce z Konina i mgr. Tomaszowi Gidaszewskiemu z Poznania za udostępnienie materiałów źródłowych do badań nad siecią młynów wodnych w powiecie konińskim. Osobne podziękowania należą się także dr. Pawłowi Dębińskiemu, bez którego trafnych uwag i ogromnej życzliwości przeanalizowanie całości konińskich wypisów z kartoteki Słownika Historyczno-Geograficznego w Poznaniu byłoby bardzo trudne.

² Z. Podwińska, *Rozmieszczenie wodnych młynów zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 18 (3), 1970, s. 373–376. O bardzo poważnych problemach związanych z XIX-wieczną edycją krakowskiej księgi uposażeń zob. M. D. Kowalski, *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części „Liber beneficiorum diocesis Cracoviensis” Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze”, 46, 2009, s. 83–84.

³ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 289–341; tenże, *Wia-*

traki na Żuławach w pierwszej połowie XV wieku, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 72, 2012, s. 45–69; tenże, *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorach na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2, 2013, s. 35–56.

⁴ Zob. przykładowo prace: A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962; A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964; U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009; K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012.

⁵ J. Gołaski, *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, cz. 1–5, Poznań 1980–2006; Z. Podgórski, *Wpływ budowy i funkcjonowania młynów wodnych na rzeźbę terenu i wody powierzchniowe Pojezierza Chełmińskiego i przyległych części dolin Wisły i Drwęcy*, Toruń 2004;

prowadzili ewidencji pozostałości po obiektach przemiałowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski i poprzestali na opublikowaniu kilku dosyć wrywkowych wyników badań wykopaliskowych, które tylko w niewielkim stopniu pomagają w całościowych studiach nad rozwojem sieci młynów wodnych i wiatraków⁶. Także literatura obcojęzyczna, do której udało się dotrzeć, nie tyle analizowała mechanizmy kształtowania sieci młyńskiej, co raczej rekonstruowała ją na dany moment dziejowy lub w okresie kilkuset lat⁷.

Głównym celem prezentowanego artykułu jest próba opisanego zjawiska kształtowania sieci młynów wodnych w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. Badaniem objęto nie tyle same obiekty przemiałowe, zarówno młyny wodne, jak i wiatraki, co raczej procesy, odpowiadające za rozwój lub regres ich liczby w ciągu kolejnych wieków⁸. Zrezygnowano całkowicie z analizy źródeł dokumentowych wcześniejszych niż wiek XIV. Wynika to nie tylko z powodu ich ograniczonego zasobu, ale także z faktu, że – jak pokazał to tekst Karola Buczka – jest to materiał wymagający całkowicie osobnego opracowania i postawienia zupełnie innych pytań badawczych w skali całego państwa wczesnopiastowskiego⁹, a nie jednego, dosyć ograniczonego terytorium.

Całość analizy została przeprowadzona dla terenów dawnego powiatu konińskiego. Wy-

bór ten wynikał nie tylko z wcześniejszych zainteresowań autora¹⁰, ale także z zachowanej podstawy źródłowej. Chodzi tutaj o rejestry podatkowe z lat 1507–1510¹¹. Choć obejmują one również dwa sąsiednie powiaty (pyzdrowski i kaliski), to ze względu na liczbę obiektów, a także bogaty zasób źródeł późnośredniowiecznych zdecydowano się opisać je w osobnym tekście. Warto także wspomnieć, że zasięg terytorialny opracowania jest związany z aktualnie prowadzonymi badaniami w Zakładzie Atlasu Historycznego (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN) nad mapą Wielkopolski w drugiej połowie XVI w. i wynikającą z tego stosunkowo łatwą dostępnością materiałów porównawczych z epoki nowożytnej¹².

W trakcie prac wykorzystano z dokumentów pochodzących z *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski* (tomy 2–11) i wydawnictw, takich jak *Teki Dworzaczka*¹³, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich*¹⁴, *Lustracje i inwentarze dóbr królewskich powiatu konińskiego*¹⁵, inwentarz dóbr biskupstwa lubuskiego z 1405 r.¹⁶ i *Liber beneficiorum*¹⁷ Jana Łaskiego. Głównym masowym źródłem, z którego czerpano informacje o obiektach przemiałowych i które służyło do niezbędnych porównań, były jednak XVI-wieczne rejestry poboru nadzwyczaj-

¹⁰ T. Związek, *Testament młynarza*, passim.

¹¹ Tenże, *Najstarszy rejestr poboru nadzwyczajnego i szosu z 1507 roku z terenów powiatu konińskiego*, „Rocznik Koniński”, 18, 2013 [wyd. 2014], s. 173–179.

¹² Zob. tekst M. Gochny, *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.* zamieszczony w niniejszym tomie „Studia Geohistorica”.

¹³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2–11, red. I. Zakrzewski, A. Gąsiorowski, T. Jasiński i in., Poznań 1878–1999 [dalej: KDW]; *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku* (<http://teki.bkpan.poznan.pl/>), dostęp: 28.08.2013 [dalej: TD].

¹⁴ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1–2, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961–1963.

¹⁵ *Lustracje i inwentarze dóbr królewskich powiatu konińskiego z XVI–XVIII wieku. Część 1: lata 1511–1559*, wyd. P. Dembiński, A. Nowak, „Rocznik Koniński”, 13, 1999, s. 115–143. Odpowiednie lata tego wydawnictwa dalej kolejno jako: *Lustracja 1511* i *Lustracja 1559*.

¹⁶ *Das Lebuser Stiftsregister von 1405*, hrsg. H. Ludat, Wiesbaden 1965 [dalej: Leb. Stiftsreg.].

¹⁷ *Joannis de Lasco liber beneficiorum*, wyd. J. Łukowski, t. 1–2, Gniezno 1880–1881.

D. Brykała, *Rekonstrukcja retencji zbiornikowej zlewni Skrzy Lewej w ciągu ostatnich 200 lat*, „Przegląd Geograficzny”, 71 (1), 2005, s. 69–89; A. Kaniecki, A. Woźniak, M. Kornaś, *Wykorzystanie wód dla potrzeb młynarskich na obszarze międzyrzecza Warty i Prosnę w XVI wieku*, „Przegląd Geofizyczny”, 57 (3–4), 2012, s. 379–391.

⁶ K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012, s. 189.

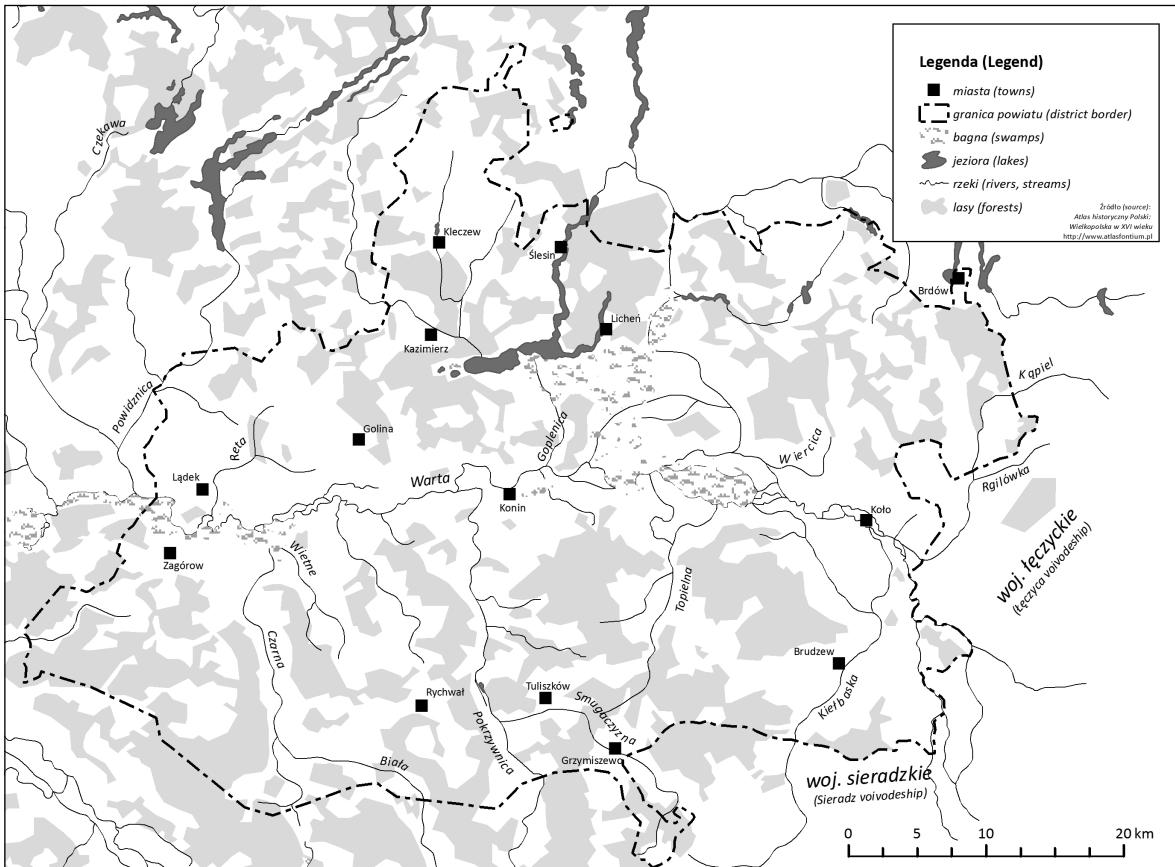
⁷ J. Langdon, *Mills in the Medieval Economy. England 1300–1540*, Oxford 2004; N. Brady, *Mills in Medieval Ireland: Looking Beyond Design, w: Wind & Water in the Middle Ages: Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, ed. S.A. Walton, Tempe 2006, s. 39–68; C.H. Berman, *Southern French Cistercian Water Mills*, „International Molinology”, 85, 2012, s. 8–13.

⁸ Szerszy spis literatury dotyczącej młynarstwa zob.: U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 56; T. Związek, *Testament młynarza z Kola. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym młynarstwem na ziemiach polskich*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 5 (9), 2013, s. 154–155.

⁹ K. Buczek, *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne”, 12 (1), 1969, s. 17–51.

czajnego¹⁸. Dane uzupełniano także za pomocą materiałów dotąd nieopublikowanych lub wydanych częściowo. Mam tu na myśli: *Polonia Maior Fontes*¹⁹, *Najstarszą księgę ziemską konińską (1394–1416)*²⁰ i wypisy z ksiąg ziemskich

oraz grodzkich pochodzące z kartoteki Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN w Poznaniu²¹. Nieocenioną pomocą przy dokonywaniu szerszych analiz stanowiły wydane do tej pory konstytucje sejmowe²².

Mapa 1. Sieć rzeczna powiatu konińskiego w XVI w.

¹⁸ Wszystkie spisy podatkowe znajdują się w pierwszym oddziale Archiwum Skarbu Koronnego [dalej: ASK]. Szerzej o tym typie źródeł zob.: I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 3, 1955, s. 338–355; K. Górka, *Przyczynki do krytyki rejestrów poborowych z XVI w.*, „Studia Źródłoznawcze”, 1, 1957, s. 185–190; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 10, 1962, s. 576–584; P. Szafran, *Inwentarze czy rejestry poborowe*, „Zapiski Historyczne”, 21 (1), 1966, s. 53–69; I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, t. 2, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 17–22 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7). Całość informacji na temat rejestrów skarbowych zebrana została ostatnio w: K. Chłapowski, *Written sources*, w: *Historical Atlas of Poland in the 2nd half of the 16th century. Voivodeships of Cracow,*

Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia, ed. M. Słoń, vol. 2, Frankfurt a. Main–Berlin–Bern 2014, s. 47–61.

¹⁹ *Polonia Maior Fontes*, oprac. J. Łojko. Baza danych dostępna w Bibliotece Miejskiej w Koninie.

²⁰ *Najstarsza księga ziemska konińska (1394–1416)*, oprac. T. Gidaszewski [rkps w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski, Poznań].

²¹ Główna zaleta tych wypisów polega obecnie na tym, że w kartotece znajdują się fiszki pochodzące z ksiąg sądowych powiatu poznańskiego, w których umieszczano transakcje potwierdzone przez starostę generalnego Wielkopolski. Dotarcie do tych danych w ramach osobnej kwerendy ksiąg poznańskich byłoby w pojedynkę zadaniem bardzo trudnym.

²² *Volumina Legum*, t. 1–2, Petersburg 1859 [dalej: VL]; *Volumina Constitutionum*, t. 1–2, Warszawa 1996–2005.

Podstawę kartograficzną były zaś mapy opracowane przez Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG) w skali 1:100 000²³ i *Special Karte von Suedpreussen mit allerhoehster Erlaubniss...*²⁴ z 1802 r. autorstwa Davida Gilly'ego. Bardzo ostrożnie korzystano z *Mappy szczegulney województwa kaliskiego zrzadzoney z innych wielu mapp miejscowych tak dawney iak i pozney odrysowaneych tudziez goscincowich y niewatpliwych wiadomości...* autorstwa Karola Perthéesa²⁵.

Dla zachowania porządku związanego z nazewnictwem brzmienie nazw miejscowych pochodzących z terenów dawnego województwa kaliskiego podawano w formie XVI-wiecznej, ustalonej na podstawie materiałów opracowywanych przez zespół *Atlasu historycznego Polski*²⁶. W celu jaśniejszego wywodu umieszczono także mapę przedstawiającą główne rzeki i strumienie analizowanego terytorium oraz szereg dodatkowych planów.

Trudności metodologiczne w badaniach nad siecią młynów wodnych

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że obliczenie ogólnej liczby młynów wodnych na terytorium powiatu, województwa albo państwa będzie zadaniem stosunkowo prostym, bo przecież opartym na najbardziej podstawowej operacji matematycznej. Jest to jednak założenie pozorne i zwodnicze. Wraz z postępem lat sytuacja młynów wodnych zmieniała się, a liczba obiektów była w ciągłym ruchu; niektóre z nich były budowane lub remontowane,

inne zaś niszczały w wyniku powodzi, pożarów lub najazdów²⁷.

Podstawą w pracach nad rekonstrukcją sieci młynów wodnych było stworzenie bazy zawierającej dane z poszczególnych źródeł i ustalenie ogólnej liczby obiektów przemiałowych we wszystkich interesujących mnie przedziałach czasowych połączonych z punktami przedstawiającymi wczesnonowoczesne osadnictwo powiatu konińskiego²⁸. Podczas prac pominięto dużą grupę XIV-wiecznych dokumentów klasztoru cysterskiego w Łądzie. Akta te zawierały bardzo ogólne, ale za to rozbudowane pod względem stylistycznym formularze znajdujące się w części narracyjnej. Na ogół młyny wodne pojawiały się tam obok innych obiektów gospodarczych i fizjograficznych, które – według ówczesnej manieri pisarskiej – powinny znajdować się w typowej wsi tego okresu. Na przykład starosta generalny Wielkopolski – Peregryn z Węgleszyna – poświadczył dokument sprzedaży wsi Sławęcín w 1387 r. na rzecz klasztoru w Łądzie „*cum omni iure et dominio et cum omnibus utilitatibus, fructibus, censibus, proventibus, redditibus, obventionibus, agris, pratis, pascuis, silvis, gais, mericis, borris, melificiis, molendinis, lacubus, piscinis, aquis, paludibus et earum decursibus ac aliis omnibus et singulis pertinentiis [...]*”²⁹.

Uważny czytelnik zwróci także na pewno uwagę na bardzo skromne uwzględnienie w przedstawianej analizie wiatraków. Fakt ten wynika po pierwsze z bardzo słabego poświadczenia tego typu obiektów na terenach późnośredniowiecznego powiatu konińskiego, a po wtóre z warunków technologicznych i fizjograficznych, które – jak pokazało niedawne studium nad Krajną i Pałukami – miały całkiem

²³ B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974, s. 135–177. Adres internetowy archiwum map: <http://polski.mapywig.org/news.php>, dostęp: 28.08.2013.

²⁴ B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, 59, 2008, s. 37–38; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010, s. 119–121. Mapa dostępna pod adresem: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=GILLYSKVSP>, dostęp: 28.08.2013.

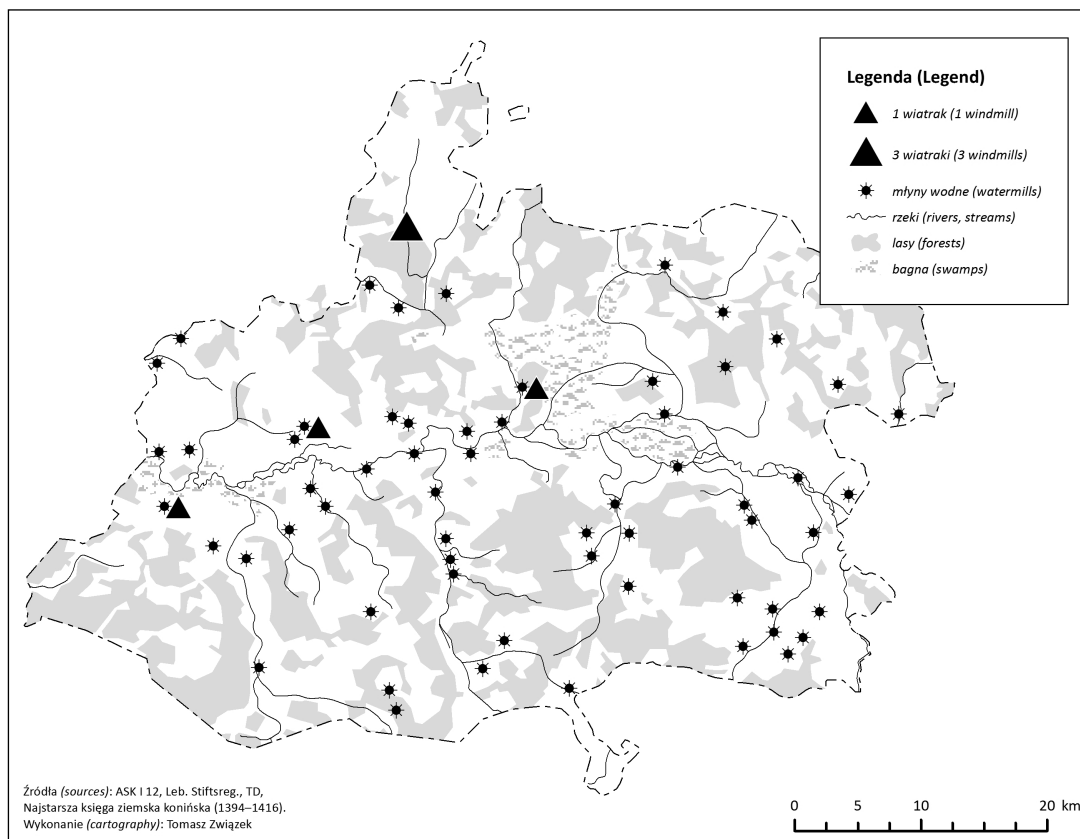
²⁵ Klisze ze zdjęciami mapy i ich cyfrowe skany znajdują się pod sygnaturą Cg w Zakładzie Atlasu Historycznego (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN).

²⁶ Więcej zob. *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.*, red. M. Słoń (Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 2013–2014), http://atlasfontium.pl/index.php?article=p_kaliskie_XVlw, ISSN 2353-9216, dostęp: 17.06.2014.

²⁷ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie*, s. 293–311.

²⁸ O tworzeniu historycznych baz danych i ich znaczeniu dla *Historical GIS* zob.: I.N. Gregory, P.S. Ell, *Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarship*, Cambridge 2007, s. 41–62; M. Naser, *Digitale Karten zur Geschichte der Städte in Franken*, Baunach 2010, s. 32–42. Robocza baza, stworzona dla celów omawianej problematyki, nie została załączona do niniejszego tekstu, ponieważ wymaga ona szczegółowych uzupełnień w materiałach ksiąg grodzkich i sądowych przechowywanych w poznańskim archiwum.

²⁹ KDW, t. 6, nr 298.

Mapa 2. Rozmieszczenie wiatraków na tle młynów wodnych w powiecie konińskim na początku XVI w.

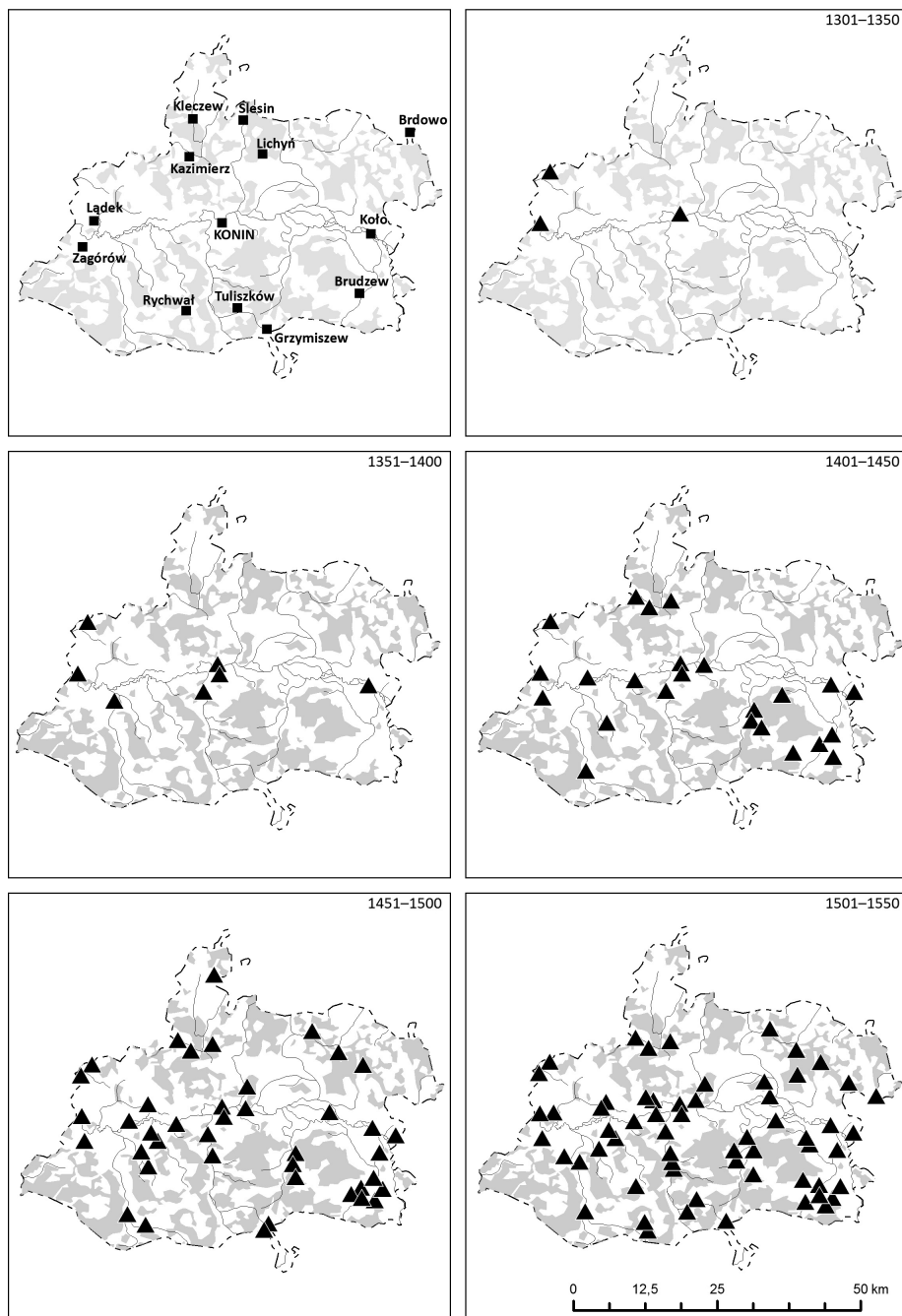
znaczący wpływ na typ konstruowanych obiektów przemiałowych³⁰. Na terytorium dawnego powiatu konińskiego występowało nie tylko stosunkowo duże zalesienie, które na podstawie XIX-wiecznej kartografii wynosiło około 30% (735 km²) całości powiatu (ok. 2304 km²), ale także znajdowało się tam stosunkowo dużo drobnych cieków wodnych, które łączyły się bezpośrednio z Wartą. Wydaje się, że te warunki wystarczyły, by w całym powiecie konińskim na początku XVI w. funkcjonowało sześć poświadczonych źródłowo wiatraków: trzy w okolicach Kleczewa na najbardziej na północ wysuniętej części powiatu, jeden w Zagórowie położonym na południe od klasztoru cysterskiego w Łądzie oraz po jednym w Myślaborzu i Rudzicy³¹.

Taki stan identyfikacji wiatraków wynika także z faktu, że wszystkie obiekty przemiałowe

w późnośredniowiecznych źródłach określano wspólnym mianem *molendinum*, dodając bardzo rzadko określenia *ventile* lub *aquaticum*. Pomimo zebrania pokażnej liczby danych dotyczących dawnych młynów i wiatraków w powiecie konińskim nie zawsze udało się jednoznacznie stwierdzić, że dany młyn służył produkcji spożywczej, czy też pełnił rolę folusza lub kuźni. Z drugiej strony warto zauważyć, że nie przeprowadzono też w tej sprawie kwerendy w archiwalnych księgach ziemskich i grodzkich dawnego powiatu konińskiego, które jako

³⁰ T. Gidaszewski et al., *Transformations of the Natural Landscapes of the Middle Noteć Region from the 10th to 16th Century*, w: *Landscapes and Societies in Medieval Europe East of the Elbe: Interactions Between Environmental Settings and Cultural Transformations*, ed. S. Kleingärtner et al., Toronto 2013, s. 268–271.

³¹ O słabym poświadczeniu wiatraków w źródłach późnośredniowiecznych zob. także w: Z. Podwińska, *Rozmieszczenie wodnych*, s. 381.

Legenda (Legend)

- ▲ młyny wodne (watermills) 🌲 lasy (forests)
- ~ rzeki (rivers, streams) □ granica (district border)

Wykonanie (cartography): Tomasz Związek

Mapy 3–8. Sieć młynów wodnych w powiecie konińskim (1300–1550)

jedyne mogłyby wyjaśnić niektóre wątpliwości. Niestety nie podjęto także wyczerpujących studiów onomastycznych³².

Najważniejszymi z punktu widzenia tej pracy źródłami pozwalającymi na rekonstrukcję sieci młynów wodnych są najstarsze zachowane do naszych czasów rejestry poborowe dotyczące powiatu konińskiego z lat 1507–1510 i 1534–1535. Tematyka rejestrów poborowych była poruszana w dotychczasowej literaturze często³³. Spisy te, mimo oczywistych braków i trudności w ich interpretacji (a niekiedy i odczycie), są bardzo cenne. Są one nie tylko pierwszym źródłem dla przedrozbiorowej Polski, pozwalającym na przyjrzenie się ekonomii wsi i miast w skali całego powiatu lub województwa, ale także pozwalają na dokonywanie gospodarczych analiz porównawczych i przestrzennych dla danego terytorium w różnych przedziałach chronologicznych. Dodatkowym atutem jest możliwość stworzenia na podstawie informacji zawartych w rejestrach w miarę pełnego obrazu sieci osadniczej dla badanego terytorium, co stawia użyteczność rejestrów poborowych na poziomie podobnym do powszechnie znanych *libri beneficiorum* czy lustracji dóbr królewskich.

W dotychczasowej literaturze wskazywano, że pisarze sporządzający nadzwyczajne spisy podatkowe przepisywali wcześniejsze księgi, w związku z czym istniała poważna groźba, że dane w nich zawarte mogły być kopiowane z lat poprzednich³⁴. Takie stwierdzenia mogłyby podawać w wątpliwość ich użyteczność w badaniu historycznym. Praktyka źródłowa dotycząca lat 1507–1510 pokazuje raczej, że były one zazwyczaj tworzone w sposób staranny i sumienny przez zatrudnionych pisarzy, którzy otrzymywali każdorazowo niemałą pensję za swoją pracę³⁵.

Obraz uzyskany po naniesieniu danych źródłowych na mapę (*Sieć młynów wodnych...*, s. 109) pozwala zaobserwować stopniowy przyrost obiektów przemiałowych w ciągu kolejnych półwieczy³⁶. Analizując załączoną mapę, należy jednak pamiętać, że ukazuje ona liczbę młynów poświadczonych źródłowo dla danego okresu, a nie realnie istniejących w tym czasie. Na przykład w XIV-wiecznym powiecie konińskim funkcjonowało prawdopodobnie więcej niż siedem młynów wodnych. W związku z tym punkty przedstawione na mapie są konsekwencją zachowania bazy źródłowej, która dla tego okresu dotyczy albo dóbr klasztoru w Łądzie, albo wsi należących do starostwa konińskiego. Kolejne stulecie ma bardziej kompletną postawę źródłową, gdyż na początku XV w. przybyły chociażby księgi ziemskie i grodzkie. W związku z tym należy traktować przedstawione plany także jako pewnego rodzaju odzwierciedlenie rozwoju form kancelaryjnych i piśmienności urzędniczej badanego okresu³⁷. Należy jednak pamiętać, że same księgi sądowe nie dają pełnego obrazu sieci młynów wodnych, a obraz z nich uzyskany charakteryzuje się dosyć dużą wybiórczością. Wynika to z prostego faktu, że sprawy w nich zapisywane dotyczyły jedynie przypadków kupna, sprzedaży, zastawu dóbr, rozgraniczeń lub konfliktów, w związku z czym zdarzało się, że istniejące obiekty przemiałowe nie pojawiały się w nich wcale, lub były wzmiankowane w rozbudowanych formularzach kancelaryjnych³⁸.

Badanie sieci młynów wodnych, karczmem, wiatraków, kuźnic, foluszy i innych obiektów gospodarczych poświadczonych na kartach źródeł powinno być tożsame z badaniami historii lokalnej, ponieważ nie należy analizować występowania tych obiektów bez ściśle okre-

³² B. Szady, *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 32–33. Por. E. Kowalczyk, *Nazwy obronne Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992, s. 182–280.

³³ Zob. przyp. 18.

³⁴ Tamże.

³⁵ ASK I 12, k. 155v: „Item ex mandato generosi Jacobi Bothwrynsky ego Gregorius Jaruch vicecollector per ratione salarii ab ista exactione sex marcas recepi”. Zapiska ta jasno mówi także o pensji otrzymywanej przez urzędnika, która to nie różniła się znacząco od

standardów ówczesnej epoki. Por.: A. Bartoszewicz, *Piśmiennosc mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012, s. 152–158; T. Związek, *Najstarszy rejestr*, s. 173–179.

³⁶ Zdecydowałem się rozważać zmiany w okresach 50-letnich, gdyż krótsze obserwacje (np. 10-letnie) nie ukazałyby dynamiki przemian. Takie postępowanie wynika także z dosyć niepełnych danych z XV w.

³⁷ Por. R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie*, s. 302–309.

³⁸ *Historia państwa i prawa Polski do roku 1795*, t. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1957, s. 477–481.

ślonego kontekstu historycznego. Badania te w szczególności związane są z rozwojem arealu łanowego i struktur osadniczych, które w ciągu wieków były tłem dla rozwoju (bądź regresu) liczby obiektów przemysłowych. Najważniejszym elementem – z punktu widzenia samych młynów wodnych i wiatraków oraz całego przemysłu zbożowego – były przede wszystkim rzeki i strumienie, a także działalność szlachty i możnowładców, którzy poprzez swoje decyzje ściśle wpływali – na równi z królem i duchowieństwem – na zarządzanie polityką przemysłową. Znaczenie uwarunkowań przyrodniczych jest tu także istotne, ponieważ to właśnie ciekii wodne i prąd wody miały niemałe znaczenie dla lokalizowania kolejnych młynów oraz zarządzania nimi³⁹. Jest to element o tyle ważny, że w wypadku centralnej części dawnego województwa kaliskiego – czyli powiatów pyzdrskiego, konińskiego i częściowo kaliskiego (poprzez dogodnie położenie m.in. na linii Proсны) – rozwój tych terenów był ściśle związany z akcją osadniczą, dla której podstawą był po prostu jak najlepszy dostęp do wody.

W powiecie konińskim szczególnie znaczenie miała Warta, o której zaletach pisał na przełomie XVIII i XIX w. Wawrzyniec Surowiecki, zwracający uwagę na to, że „ze względu na dostatek wód, iako też na umiarkowany ich spadek od 3. do 4. cali na 100. prętach, natura sama przeznaczyła tę rzekę do spławu i żeglugi. Liczne potoki, strugi i jeziora, za pomocą niekosztownych przekopów i upustów wszędzie ją mogą zasilać w każdej potrzebie i wśród wielkich suszy⁴⁰. Ekonomista pisał dalej w swojej książce, że „Polacy od najdawniejszych czasów po Wiśle, uważali zawsze Wartę za nacylniejszą rzekę kraiową; iey spławność tyle ich obchodzić musiała, ile ich obchodził odbyty na niewyczerpane płody wewnętrzne⁴¹. Co ciekawe, na przełomie wieków Surowiecki zauważył, że znaczna część Warty, jako rzeki transportowej była „zaniedbana od wieków, zatarasowana drzewem, kamieniami, groblami, iazami i młynami, dzieląc się na mnóstwo odnóg, i rozlewając w wielu miejscach na milę szeroko swoje wody, w dalekich tylko widokach, mogła ukazywać pożytki z poświęcanych prac i nakładów.

[...] Od Konina do Sieradza rzeka ta niezmiernie jest spustoszona; wszędzie widać, że albo gwałtem wypartą została z swego łoża, albo przez niedbalstwo dano się iey zupełnie zdziżyć. W niektórych miejscach podzieliła się na mnóstwo drobnych odnóg, w których stojące prawie wody, nie ukazują żadnego podobieństwa do płynącej rzeki [...]”⁴².

Tak jak w epoce industrialnej, tak w późnym średniowieczu i nowożytności przykładano ogromną uwagę do gospodarki wodnej, dlatego też kwestia odpowiedniego regulowania spławów rzek była podnoszona chociażby na sejmach jagiellońskich w latach 1447⁴³, 1496⁴⁴ i 1511⁴⁵. Do głównych rzek Królestwa zaliczano wówczas m.in. Wisłę, Dniepr, Dniestr, Styr, Narew, Wartę, Dunajec, Wisłokę, Bug, Wieprz, San, Nidę, Prosnę i Noteć. Ciekii te miały przede wszystkim znaczenie komunikacyjne. Budowa młynów wodnych mogła – na co zwrócił już uwagę Surowiecki – poważnie zagrozić ich spławności, a w dalszej perspektywie utrudnić jakąkolwiek komunikację. W związku z tym zdecydowana część młynów wodnych zlokalizowana w powiecie konińskim znajdowała się wówczas na drobnych, ale za to licznych strugach i specjalnych młynówkach połączonych z większymi rzekami.

Areál łanowy i kumulacja dóbr a kształtowanie sieci młyńskiej

Opisywanie zależności przyrodniczych i gospodarczych związanych z warsztatami przemysłowymi jest niezaprzeczalnie powiązane z dziejami osadnictwa. Oczywiście jest, że wraz z jego postępowaniem rozbudowywana była sieć

³⁹ O podobnych zjawiskach i ich znaczeniu zob. A. Kaniecki, D. Brychy, *Wpływ antropopresji na przemiany środowiska przyrodniczego w średniowieczu w zlewni Obrzy Skwierzyńskiej*, w: *Zmiany stosunków wodnych w czasach historycznych*, red. A. Kaniecki, A. Baczyńska, Poznań 2010, s. 115–127.

⁴⁰ W. Surowiecki, *O rzekach y spławach kraiów Xięstwa Warszawskiego*, t. 1, Warszawa 1811, s. 48; M. Deszczyńska, *Surowiecki Wawrzyniec*, w: *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 46, z. 1, red. A. Romanowski, Kraków 2009, s. 12–17.

⁴¹ W. Surowiecki, *O rzekach y spławach*, s. 49.

⁴² Tamże, s. 56, 59.

⁴³ VL, t. 1, s. 152–153.

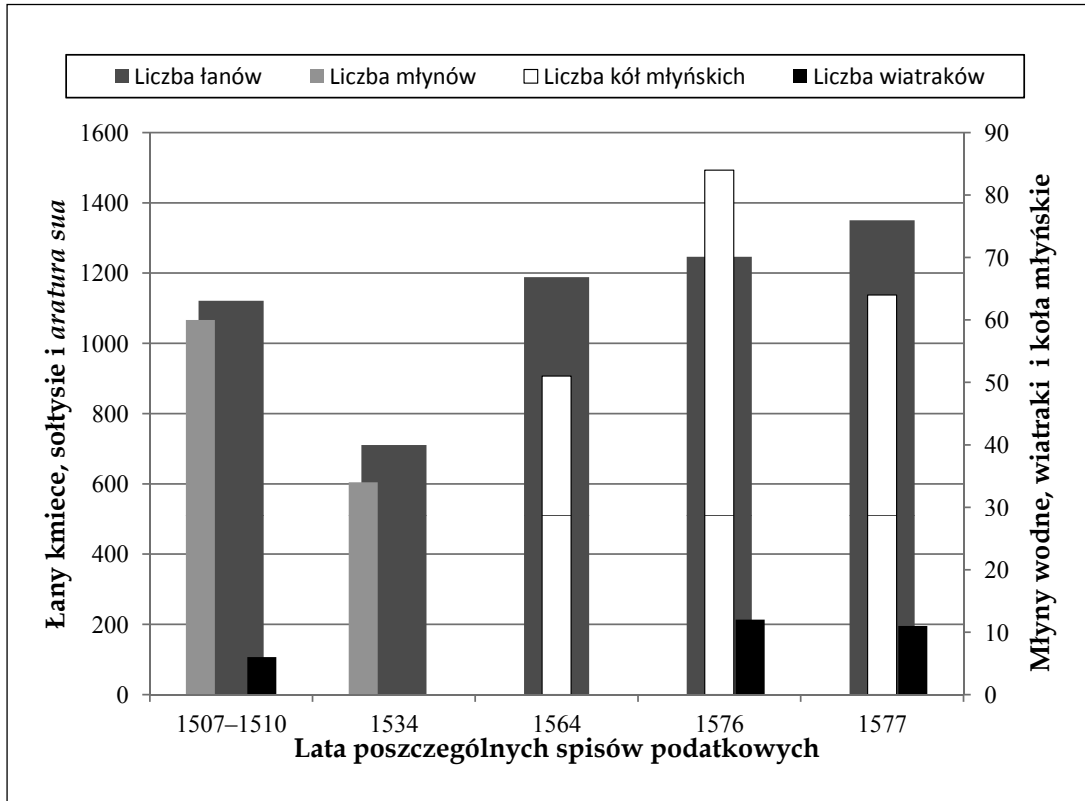
⁴⁴ Tamże, s. 69.

⁴⁵ Tamże, s. 244.

młynów i wiatraków⁴⁶. Zastanawiające jest jednak to, na ile rozwój areалу łanowego, warunki glebowe i leśne wpływały na rozwój tych zakładów, a na ile było to spowodowane polityką właścicieli ziemskich. Ciekawych przykładów tych mechanizmów dostarcza wspomniana już

wiadomo, jak te zjawiska wyglądały we włościach szlacheckich i kościelnych.

Na potrzeby niniejszego artykułu udało się dokonać zestawienia, które obrazuje w całkiem jasny sposób główne zależności pomiędzy łanami uprawnymi a obiektami przemiałowymi

Wykres 1. Stosunek liczby łanów uprawnych do liczby obiektów przemiałowych (dane dotyczące całego powiatu).

Źródło: AGAD, ASK I 12. Oprac. własne

wcześniej praca Rafała Kubickiego, który zauważył, że w państwie krzyżackim urzędnicy zakonni prowadzili całkiem rozsądną i ściśle przez nich kontrolowaną politykę opierającą się na stałym monitorowaniu wzrostu areálu łanowego i dostosowywaniu liczby młynów wodnych i wiatraków do aktualnych potrzeb lokalnych społeczności⁴⁷. Niestety nie do końca

w ciągu niemal całego XVI w. (zob. Wykres 1). Oczywiście jest to wykres niepełny, ponieważ nie uwzględnia danych pochodzących z folwarków i przynależności dworskich, które także musiały oddziaływać na lokalny rynek przemiałowy. Zestawienie liczby łanów pozwala jednak – mimo wszystkich swoich braków – na pewne wyobrażenie tego, jakie miejsce w przestrzeni gospodarczej powiatu pełniły obiekty przemiałowe i na ile liczba młynów wodnych była związana z postępującym w XVI stuleciu rozwojem areálu uprawnego.

⁴⁶ Podobnie rozwijała się chociażby liczba karczem, jarmarków, targów i folwarków.

⁴⁷ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie*, s. 293–294.

W przytoczonym wykresie celowo użyto danych wychodzących poza 1550 r. z powodu słabego zachowania rejestrów poborowych dla pierwszej połowy tego wieku. Niestety, należy także wspomnieć o tym, że najstarsze dane (m.in. pochodzące z lat 30. tego samego wieku) wymagają przeprowadzenia dogłębnej krytyki i porównania ich z materiałem pochodzącym z sąsiednich powiatów, dlatego w analizie użyto – w kontrolnej postaci (poza najstarszymi rejestrami z lat 1507–1510) – tylko spisu z 1534 r. Kolejnym wątpliwym spisem podatkowym jest także ten, który został przeprowadzony w 1576 r., gdyż liczba kół młyńskich znajdujących się w tabeli zdecydowanie nie koresponduje ze spisami z lat 1564 i 1577. Niestety na tym poziomie badań nie było możliwe dokonanie pełnej krytyki tego rejestru poprzez porównanie go z materiałem pochodzącym z innych powiatów dawnego województwa kaliskiego.

Mimo wspomnianych zastrzeżeń dotyczących wartości analizowanych źródeł zaprezentowane w postaci wykresu dane pozwalają na ścisłe połączenie produkcji zbożowej z przemysłem młyńskim. Tę zależność widać w szczególności na podstawie rejestrów z 1564 i 1577 r., kiedy to wraz z przyrostem arealu łąkowego zwiększała się liczba opodatkowanych kół młyńskich. Stosunek ich liczby do arealu łąkowego wynosił w obu tych latach około 20–22 łąnów do jednego koła, co jasno pokazuje korelację z wnioskami dotyczącymi dostosowywania danej gałęzi przemysłu do aktualnych potrzeb gospodarczych wyciągniętymi przez Rafała Kubickiego dla terenów państwa krzyżackiego⁴⁸. Warto zauważyć także, że przez cały XVI w. przemiał prowadzony w wiatrakach odgrywał rolę drugorzędną, gdyż liczba tych obiektów wahała się od 6 na początku wieku do 11–12 w jego trzeciej ćwierci. Niezwykle ciekawym

doświadczeniem byłyby w tym wypadku próba oceny profilu produkcji zbożowej prowadzonej w gospodarstwach starościńskich powiatu konińskiego i powiązania tych analiz z ewentualnym rozwojem sieci młynów wodnych⁴⁹.

Młyny wodne w swym najprostszym podziale miały charakter albo spożywczy (przemiał zboża, produkcja kaszy i słodów), albo przemysłowy (folowanie sukna, obróbka darniowych rud żelaza etc.). Zdaje się, że dogodne warunki fizjograficzne, ale i gospodarcze powiatu konińskiego pozwalały na ukierunkowanie produkcji młyńskiej praktycznie tylko w kwestii spożywczej, gdzie sól odgrywał raczej mniejszą rolę. Dowodami mogą być zjawiska, jakie miały miejsce w sąsiedniej ziemi sieradzkiej i łęczyckiej oraz w powiecie pyzdrskim. Dotychczasowe badania Krzysztofa Borody nad przemysłem piwnym w przedrozbiorowej Polsce pokazały, że w ziemi sieradzkiej i łęczyckiej znajdowały się najważniejsze miejsca wyrobu piwa w całej XVI-wiecznej Koronie⁵⁰. Stamtąd też zapewne importowano sól i piwo na zachód Wartę. Być może właśnie ten czynnik spowodował, że nie udało się uchwycić większej liczby młynów wodnych wytwarzających sól w powiecie konińskim. Warto także pamiętać o tym, że dane z drugiej połowy XVI w., a odnoszące się do powiatu pyzdrskiego, sugerują, że miało w nim miejsce wyspecjalizowanie się młynów produkujących sukno⁵¹. Takie warunki gospodarcze okolicznych terenów mogły jasno ukierunkować przemysł powiatu konińskiego w stronę przetwórstwa zbożowego z minimalnym zaopatrywaniem w sukno w foluszach znajdujących się na pewno w Koninie i Kole⁵². Niestety w trakcie prac nie udało się odnaleźć wzmianek mówiących o kuźnicach lub tartakach znajdujących się w powiecie konińskim, chociaż zapewne obiekty takie musiały w nim istnieć⁵³.

⁴⁸ Tamże.

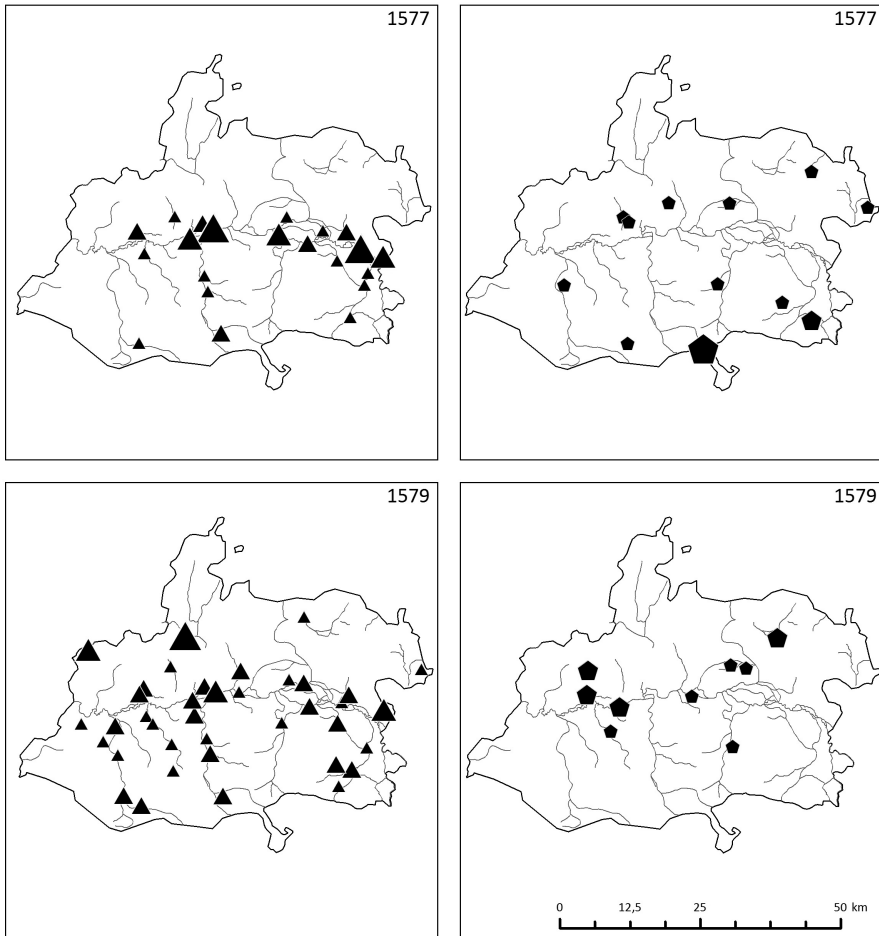
⁴⁹ Por. P. Guzowski, *Wpływ eksportu zboża na produkcję pszenicy i jej zmiany na rynku lokalnym w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 87–106.

⁵⁰ K. Boroda, *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 55–85.

⁵¹ A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie. XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955, s. 31–34, 41–48, 224–225; M. Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976, s. 103–106.

⁵² Tamże, s. 259–260; T. Związek, *Testament młynarza*, s. 163–165.

⁵³ Por.: KDW, t. 7, nr 432 – król nadaje prawo do budowy tartaku na Prośnie, z którego 1/3 dochodów została przekazana Kaliszowi; tamże, t. 8, nr 964 – monarcha nadaje prawo do budowy młyna rudnego nad Oleśnicą w powiecie kaliskim.

Legenda (Legend)

koła walne (undershot water wheels) koła korzeczne (overshot water wheels)

rzeki (rivers, streams) granica powiatu (district border)

Źródło (source):
 AGAD: ASK I 13, k. 151–174v; 218–255v.
 Całość opracowanych danych (the whole data set):
 „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”
 (Atlas of Sources and Materials for the History of old Poland)
<http://www.atlasfontium.pl>
 Wykonanie (cartography): Tomasz Związek

Mapy 9–12. Rozmieszczenie młynów o kołach walnych i korzecznych w drugiej połowie XVI w.

Rozwój przemysłu młynarskiego w powiecie konińskim obserwuje się także poprzez rozmieszczenie różnych typów obiektów przemysłowych budowanych na drobnych rzekach i strumieniach przepływających przez powiat koniński. Młyny podsiębierne (walne) były konstruowane najczęściej na strumieniach, takich jak Czarna, Pokrzywnica, Topiel i Kiełbaska oraz na młynówkach powiązanych ściśle

z Wartą (zob. okolice Konina i Koła). Młyny nasiębierne (korzeczne) były natomiast dodatkiem budowanym na terenach o słabych warunkach hydrograficznych⁵⁴. W 1577 r. kół walnych wzmiankowanych w rejestrach było 48,

⁵⁴ Zob. mapę *Rozmieszczenie młynów o kołach walnych i korzecznych w drugiej poł. XVI wieku*. Por. D. Brykała, *Rekonstrukcja retencji*, s. 78–82.

a korzecznych 12; podobnie w 1579, gdzie stosunek wynosił 76 kół dziedzicznych do 15 dzierzawnych⁵⁵. Młyny korzeczne pomimo znaczącej wartości przerobowej były konstrukcjami droższymi i trudniejszymi w utrzymaniu, przez co były one częściej dzierzawione młynarzom niż przez nich wykupywane⁵⁶. Z tego powodu w drugiej połowie XVI w. obserwuje się proces utożsamiania obiektów dziedzicznych z konstrukcją podsiębierną (koła walne), a dorocznych z nasiębierną (koła korzeczne)⁵⁷. Warto pamiętać także o tym, że obiekty podsiębierne – zdecydowanie łatwiejsze w eksploatacji – były bezpieczniejszym źródłem zysku, bo mniej podatnym na sytuacje niecodzienne, jak na przykład pęknięcie grobli; groziły im za to częste wylewy rzek, chociaż niektóre młyny miały koła mocowane na specjalnych węgach regulujących ich poziom (tzw. młyny ważne), co pozwalało na dostosowanie wysokości koła do aktualnego poziomu wody⁵⁸. Ciekawym uzupełnieniem opisywanych spraw są pochodzące z XVI w. skargi młynarzy, które spływały do członków kapituły gnieźnieńskiej. W źródłach można przeczytać między innymi o tym, że: „młyn, kthory oczycyz moy y przodek nas kupyl za pyenyadze sa swe y uzywal thego mlynna od kyladyessyad lad, w pokoyu bedacz, a nygdy zadnego przenagabanya nyemyal od zadnego xyedza Arczybyskupa, abowym placzylismy czyns then, kthory mamy na prawye y wyeprza karmylismy, yako y drudzy mlynarze, y pobudowalymy swym nakladem, swym grossem, czo nass tho barzo wyelye kosthuye [...]”⁵⁹. W innej skardze suplikant pisał: „Ja [...] Stanyslaw mlynarz [...] przed W[asse]. M[osci]. szwe dolieglosci opowiadam, yakom tess pierwei yuss tho dwie lyczcie

opowiadal, kthore mam prsess tak dlugi czas oth xziedza Rudnyczkiego y oth yego urzednyka, kthoremu to xziedzu Rudnyczkiemu, gdim oth W[assych]. M[osci]. dal lysth, przeczitawssi go, rzuczil go na mye, mowiacz: **ycz ze s nym zassie do kapythuly, a wymyatay ze my ssie ze mlyna** [podkreślenie moje – T.Z.] [...]”⁶⁰.

Skargi pokazują nie tylko codzienne trudy i zmartwienia młynarzy, ale także różne podchodzenie do form własności obiektu przemysłowego. Źródła jasno wskazują, że młynarz dziedziczny pracujący w młynie należącym do rodziny miał mocniejszą pozycję w relacjach z właścicielem dóbr niż osoba, która taki obiekt dzierżawiła. Szczególnie ważne było to w odniesieniu do obiektów zepsutych i opuszczonych, bezużytecznych dla okolicznej społeczności, która musiała pokonywać większe odległości w celu przetworzenia zboża. Był to także problem dla właścicieli dóbr, którzy w każdym sezonie tracili całkiem spore dochody. Warto jednak dodać, że znalezienie odważnego młynarza bywało zadaniem trudnym i niejednokrotnie przerastającym wielu chętnych⁶¹.

Dość trudno prześledzić rozwój młynarstwa w powiecie konińskim na tle XIV-wiecznych procesów lokalizacyjnych, gdyż źródła dla tego okresu są zbyt skromne. Tak samo na obecnym poziomie badań nie można pozwolić sobie na zbyt dokładne analizy ukazujące ścisły związek budowy młynów wodnych i wiatraków w kontekście rozwoju osadnictwa XV-wiecznego w województwie kaliskim. Jeszcze za mało wiadomo o kluczach dóbr, ich funkcjonowaniu i polityce właścicieli w badanym okresie w ujęciu szczegółowym i horyzontalnym.

Na badanym terytorium przeważały gleby lekko i średnio gliniaste, położone w większej

⁵⁵ J. Matuszewski, *Molendinum manuale*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 13 (25), 1979, s. 127–144. Polemika: M. Dembińska, „Ręczny”, „doroczny”, czy „w pańskim ręku”? *Nieco o terminologii źródeł polskich*, „Studia Źródłoznawcze”, 26, 1981, s. 190–192.

⁵⁶ T.S. Reynolds, *Stronger than a hundred men: A History of the Vertical Water Wheel*, Baltimore 2003, s. 11.

⁵⁷ Praktyka taka była realizowana przykładowo w rejestrze poborowym powiatu poznańskiego z 1553 r. Zob. ASK I 5, k. 153 i n.

⁵⁸ Za tę informację dziękuję prof. Elżbiecie Kowalczyk-Heyman z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. O młynie zwanym ważnym zob. T. Jurek, *Kilkanaście niedrukowanych dotąd dokumen-*

tów wielkopolskich, w: *Fontes et historia. Prace dedykowane Antoniemu Gąsiorowskiemu*, Poznań 2007, s. 109. Młyn taki znajdował się w badanym okresie na Warcie w okolicach Konina.

⁵⁹ *Księgi sądowe wiejskie*, t. 1 [dalej: KsWiej I], wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, nr 4571. Por. nr 4579 i 4603.

⁶⁰ Tamże, nr 4574.

⁶¹ Tamże, nr 4603: „Widząc teras niekthorzy mlynarze, izem poprawil niemało, y teraz się thego mlyna domagaia, na on czas moi taskawi Panowie nie dbali zań, poki byl oblamani, ale się im therasz spodobała narzenda moia, tak ze theras nie ieden się go dopira radzi by mię s niego wignali [...]”.

części w północnej oraz południowo-zachodniej części powiatu, gdzie znajdowało się około 45% wszystkich osad wiejskich⁶². Dodatkowo ten typ gleb występował także w okolicach parafii Kościół (na zachód od Koła) i w przyległościach Brudzewa. Podstawowa analiza wpływu jakości gruntów na proces osadniczy jasno pokazuje, że największe parafie wysokolanowe znajdowały się na terenach gliniastych bądź położonych na styku tychże z czarnoziemiami – jak w wypadku okolic Łądku i Kleczewa. Bardzo ciekawym przykładem są przyległości Tuliszkowa, które nie cechowały się ani stosunkowo dużą liczbą osad, ani dobrymi glebami (dominowały tam głównie bielice). Intensywna akcja kolonizacyjna i polityka rozwoju dóbr wpływała pozytywnie na rozwój gospodarczy każdego z tych małych regionów, które wraz ze wzrostem areалу łanowego potrzebowały zakładów przetwarzających zboże. Należy jednak pamiętać o tym, że kształtowanie sieci młynów wodnych (jak i każdej innej sieci obiektów gospodarczych) było sprzężone zwrotnie z rozwojem osadnictwa, które dla terenów Wielkopolski jest nadal stosunkowo słabo przebadane⁶³.

Na proces kształtowania sieci młynów wodnych istotny wpływ miała także polityka obrotu dobrami przez szlachtę, Kościół i monarchę. Każdy z tych właścicieli starał się uzyskać bogate dobra lub wygenerować jak największe dochody z włości już zarządzanych. Przeglądając materiał gospodarczy, można zauważyć pewne prawidłowości związane z administrowaniem odpowiednimi dobrami. Dla tej analizy posłużono się przykładami dóbr królewskich okolic Konina i szlacheckich skupionych wokół rodziny Brudzewskich herbu Pomian. Niestety zagadnienie rozwoju gospodarczego wsi należących do biskupów lubuskich w Kazimierzu i klasztoru cysterskiego w Łądzie wymagają zupełnie osobnego potraktowania,

gdyż dotychczas zgromadzone materiały, pomimo wspomniania o młynach wodnych, nie dają dużego pola do rzetelnej analizy ekonomicznej⁶⁴.

Sprawa młynów wodnych znajdujących się w dobrach królewskich była obiektem dużego zainteresowania ze strony wczesnonowoczesnego aparatu skarbowego, o czym świadczą nie tylko uchwały sejmowe, ale także dosyć szczegółowe lustracje tych kompleksów⁶⁵. Taka polityka króla nie dziwi, jeżeli weźmie się pod uwagę, że domena należąca do niego miała służyć nie tylko realizowaniu realnej polityki poprzez zaspokajanie potrzeb – jak nazwał to Jan Worniszewski – „budżetowych”, ale także budowaniu zaplecza osobowego dla planów monarszych w wyniku licznych nadań⁶⁶. Najlepiej oświetlonym źródłowo przykładem w powiecie były dobra starostwa konińskiego, dla których sporządzono dokładne inwentarze w latach 1511, 1559 i 1564. Znaczenie tych dóbr w skali lokalnej, ale także całego województwa kaliskiego, było całkiem duże, gdyż włości tenentariusza pod koniec XVI w. wynosiły około 14% całości wsi królewskich, natomiast areal uprawny sięgał niemal 18% wszystkich ziem w województwie kaliskim⁶⁷.

Według najstarszych inwentarzy i spisów podatkowych ok. 1511 r. w 12 wsiach należących do starostwa uprawiano ok. 107 łanów obsługiwanych przez 4 młyny znajdujące się we wsiach Czarnków, Stare Miasto i Rumino⁶⁸. Młynarze zapytani o prowadzony wówczas przemiał nie umieli (lub też nie chcieli) odpowiedzieć lustratorom, jakie ilości zbóż zmieli w ostatnim roku oraz jakie dochody

⁶⁴ Tematyka dóbr kościelnych będzie prawdopodobnie przedmiotem osobnego tekstu.

⁶⁵ K. Boroda, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170.

⁶⁶ J. Worniszewski, *Król jako właściciel ziemski w średniowiecznej Polsce*, w: *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. A. Marzec, M. Wilamowski, Kraków 2006, s. 120–128.

⁶⁷ Wyliczenia zaczerpnięto z: *Lustracje i inwentarze*, s. 106–107.

⁶⁸ Lustracja 1511. Wśród wsi starościńskich tego okresu znajdowały się: Czarnkowo, Chorzeń, Międzylesie, Morzysław, Patrychowo, Krąpsko, Stare Miasto, Barczygłowo, Rumino, Głowiewo i Wilkowo. Dopiero lustracja 1564 r. wspominała jeszcze o wsiach Modła Królewska i Lisiec Wielki. Szerzej zob. Tabela 1.

⁶² Podczas pracy korzystano z *Mapy gleb Polski*, 1:300 000, red. A. Musierowicz, Warszawa 1961.

⁶³ Nie chodzi tu o punktowe badania, opisujące funkcjonowanie pojedynczych kluczy dóbr, a raczej o pracę pokazującą główne mechanizmy akcji osadniczej wraz z jej konsekwencjami dla większej części województwa poznańskiego czy też kaliskiego.

Tab. 1. Inwentarz wsi starostwa konińskiego w latach 1507–1564

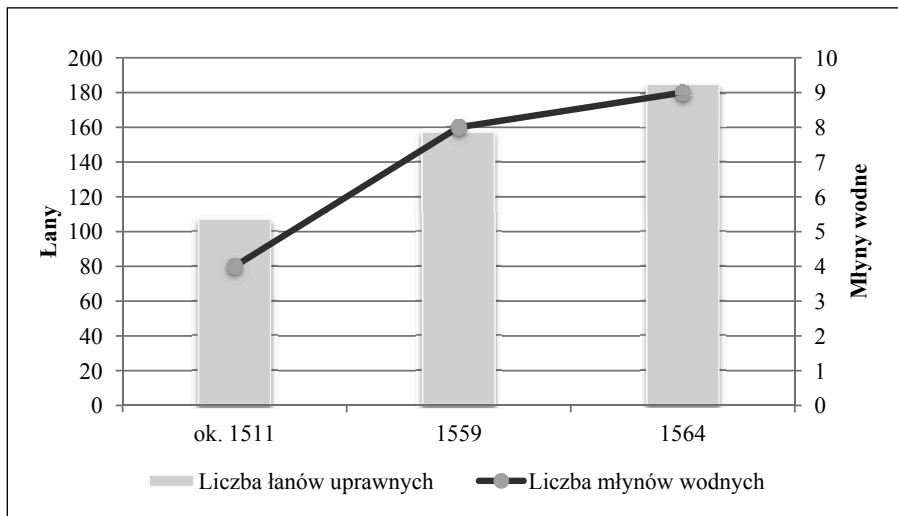
Miejscowość	Rejestry poborowe 1507–1510 r.	Lustracja 1511 r.	Lustracja 1559 r.	Lustracja 1564 r.
Czarnkowo	„Molendinum C[iz]arnkow” – 3 koła (w tym jedno spustoszone)	folwark, 2 młyny (jeden o 2 kołach, drugi także o 2 kołach zw. „Piscorzow”); 3 łany kmiecie; 3 rybaków	folwark; 3 łany kmiecie; 2 karczmy; 4 rybacy	folwark; 3 łany kmiecie; 2 ogrodników; 5 rybaków; 2 młyny na Warcie (jeden: 2 koła mączne – walne; trzecie stępne; drugi: 2 koła mączne – walne)
Chorzeń	1 łan kmiecy	10 łanów uprawnych; 5 łanów opustoszałych; 1 osoba luźna	13 łanów kmiecych; 3 łany puste; 1 łan karczemy [karczma]; młyn	13 łanów kmiecych; 2 łany puste; karczma; młyn na Warcie (2 koła mączne; 1 koło folusznicze)
Międzylesie	5 łanów kmiecych; 1 łan opuszczony	5 łanów kmiecych; 2 łany sołtysie – nie płacą; 1 łan sołtysi pusty; 13 łanów pustych	6 łanów kmiecych; 2 łany sołtysie; 12 łanów pustych	7 łanów kmiecych; 11 łanów pustych; 2 łany sołtysie
Morzysław	–	4 łany kmiecie (6 kmieci); 1,5 łana pustego; 2 karczmy opuszczone	8 łanów kmiecych; 1 łan pusty; 5 ogrodników; 1 łan należących do rybaków; 2 rybaków	8 łanów kmiecych; 1 łan pusty; karczma (nowa – nie płaci podatku); 5 pustych ogrodów; 1 rybak
Patrzychowo	1 łan kmiecy	7 łanów kmiecych; 7 łanów opuszczonych	15 łanów kmiecych; 5 zagrodników	15 łanów osiadłych; 5 zagrodników
Krąpsko	4 łany kmiecie	mały folwark (<i>prediolum parvum</i>); 6 łanów kmiecych; 2 łany opuszczone	folwark; 7 łanów kmiecych; 1 łan pusty; 3 zagrodników; karczma; młyn (1 koło korczecne)	folwark; 7 łanów kmiecych; 3 zagrodników; karczma; młyn
Stare Miasto	młyn	folwark; 3 łany kmiecie; młyn na strumieniu Golanka.	folwark; 3 łany kmiecie; 3 sołtysów; 9 łanów wolnych od podatków – służba zamkowa; karczma; 1 łan pusty; 2 zduni; młyn zw. Dębowy (2 koła zbożowe; 1 koło folusznicze)	folwark; 3 łany kmiecie; 5 łanów pustych; karczma; 2 zagrodników; 9 łanów zwolnionych od podatków; 3 łany sołtysie; mączny młyn na Pokrzywnicy z kołem foluszniczym
Barcziłtowo	3 łany kmiecie	3 łany kmiecie; 2 sołtysów (Piotr i Mikołaj) [2 łany?]	5 łanów kmiecych; 7 łanów pustych; 2 łany sołtysie; karczma	5 łanów kmiecych; 5 łanów pustych; 2 łany sołtysie
Rumino	7 łanów kmiecych (w tym 1 łan zwolniony); młyn zw. Prandotha (1 koło)	8 łanów kmiecych (2 kmieci ma po 0,5 łana); 3,5 łana opuszczonego; młyn	folwark (3 łany); 12 łanów; karczma; 2 łany sołtysie; młyn zw. Romiński (2 koła); młyn zw. „Prądota” (2 koła)	folwark; 9 łanów kmiecych; karczma; 4 zagrodników; 2 łany sołtysie; młyn na Warcie (1 koło walne); młyn zw. „Prądota” na Pokrzywnicy (2 koła walne)
Głowiewo	25 łanów kmiecych; 2 karczmy	20,5 łana kmiecego; 4,5 łana opuszczonego; 3 karczmy; sołtys	26 łanów kmiecych; 4 karczmarzy; zdun	26 łanów kmiecych; 4 karczmarzy; zdun; 4 łany sołtysie
Borzętowo	15 łanów kmiecych	20 łanów kmiecych (4 kmieci ma po 0,5 łana); 4 łany opuszczone	–	23 łany kmiecie; 2 łany sołtysie
Wilkowo	8 łanów	8,5 łana kmiecego; 7,5 łana opuszczonego; 4 łany sołtysie	folwark (4 łany puste); 9 łanów kmiecych; 3 łany puste; 4 łany sołtysie	folwark (7 łanów); 9,5 łana kmiecego; 7 łanów pustych; 2 łany sołtysie
Modła Królewska	–	–	8 łanów kmiecych; 1 łan pusty; karczma; 1 zagrodnik	8 łanów kmiecych; 1 łan pusty; karczma
Lisiec Wielki	–	–	folwark (1 łan); 15 łanów kmiecych; 4 karczmarzy; 1 kmieć, który warzy piwo w domu; 2 zagrodnicy; smolarze; 2 młyny	folwark; 15 łanów kmiecych; 4 karczmarzy; 2 zagrodników; młyn mączny na Pokrzywnicy (1 koło walne); młyn mączny na Pokrzywnicy (1 koło walne)

Źródło: Lustracja 1511, Lustracja 1559, Lustracja 1564, ASK I 12, k. 148–206. Oprac. własne

z nich uzyskali⁶⁹. Należy jednak założyć, że sytuacja ekonomiczna starostwa z czasem się poprawiała, gdyż w inwentarzu sporządzonym w 1559 r. notujemy już aż dziewięć obiektów: folusz położony przy młynie zwanym Dembowy (służącym najprawdopodobniej do obróbki kory dębowej) oraz trzy młyny wybudowane na Warcie i cztery pracujące na pobliskiej strudze Pokrzywnicy⁷⁰. Obiekty te obsługiwały w owym czasie mniej więcej 250 łąn uprawianych we wsiach i folwarkach starostwa⁷¹.

go średniowiecza i wczesnej nowożytności. Tak intensywny rozwój przemysłu młynarskiego na pewno należy wiązać od około połowy XVI w. z postępującą ewolucją instytucji folwarków i stopniowym poszerzaniem areалу uprawnego, a także ze wzrostem liczby ludności⁷².

O szczególnym podejściu monarchy do budowy młynów i czerpania z nich dochodów świadczyć mogą także XIV- i XV-wieczne dokumenty wystawiane dla Koła i Konina. Pierwszy dokument potwierdzający funkcjo-

Wykres 2. Rozwój liczby młynów wodnych w starostwie konińskim na tle rozwoju areálu łanowego. Źródło: Tabela 1

Dane zestawione powyżej jasno pokazują, że przemiał zboża był jednym z podstawowych źródeł dochodów monarszych (a precyzyjniej osób dzierżawiących te dobra) w epoce późne-

nowanie młyna wodnego w Koninie znany jest z przywileju Kazimierza Wielkiego z 1359 r. dla Wilhelma (mieszkańca Sieradza), któremu król nadał wójtostwo w mieście⁷³. Kolejny,

⁶⁹ Tamże, s. 111: „In villa Czarnkowo [...] burgravius et cum molidinatoribus ignorabant dicere, quid ex eis provenit ad annum, quia unquam conscribentur [sic] nec alias karbovali”; tamże, s. 113: „Item in Antiquo Suburbio [...] est molendinum [...] aquaticum et ignotatur [sic], qui faciet ad annum”.

⁷⁰ Młyn ten należy prawdopodobnie utożsamiać z obiektem wzmiankowanym w 1450 r. w przywileju Kazimierza Jagiellończyka dla wdowy Katarzyny oraz jej synów: Jana i Stanisława. Zob. *Knigi polskoj koronnoj mietriki XV stolejtija*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1914, nr 113, s. 97–99.

⁷¹ Tamże, s. 140–141. Zob. E. Wolnicz-Pawłowska, *Nazwy wodne dorzecza Warty od źródeł do ujścia Prosną*, Warszawa 2006, s. 143–144. Każdy z tych młynów znajdował się w odległości mniej więcej 3–4 km od miasta. O młynach przynależnych do starostwa konińskiego zob.

tamże: *Civitas Conyn. Dzieje miasta i starostwa do schyłku XVIII w.*, red. J. Łojko, t. 1, Konin 2011, s. 210–211.

⁷² Do bardzo podobnych wniosków doszedł Marcin Kamler, który pisał, że „wraz ze wzrostem areálu i liczby poddanych nie tylko wzrastał odsetek wsi z młynami, lecz także coraz częstsze było funkcjonowanie we wsi więcej niż jednego młyna [...]”. Więcej zob. M. Kamler, *Folwark szlachecki*, s. 110–111.

⁷³ KDW, t. 6, nr 182: „[...] ipse Wylhelmus et sui successores cum nostro et successorum nostrorum provitore per medium suis sumptibus temporibus oportunitis reedificabunt, habebitque eciam domum cum area ibidem, duos mansos liberos, tercium denarium de iudicio provenientem, unum piscatorem liberum pro mensa sua, cui licitum erit piscari in aquis ad huiusmodi civitatem pertinentibus, molendinum nostrum in Antiqua Civitate simili nomine vocitata possidebit,

z 1380 r., wystawiony został przez burgrabiego konińskiego Świątosława dla młynarza Więćka⁷⁴. Podobne zjawiska można zaobserwować w pobliskim Kole, w którym rodzina młynarzy osadzona podczas lokacji miasta w 1362 r. została obdarowana swobodą dziedziczenia zakładu przemiałowego i użytkowała go przez co najmniej trzy pokolenia⁷⁵.

Z tych dosyć podstawowych faktów wynika, że król, a w jego imieniu starosta, ściśle kontrolował regale młyńskie będące dla monarchy pokaznym zastrzykiem finansowym, jeżeli weźmie się pod uwagę wszystkie tenuty należące do skarbu i generowane przez nie dochody. Z drugiej strony w źródłach dosyć wyraźnie widoczny jest proces swobodnego dysponowania przez władzę zgodami na budowę kolejnych obiektów przemiałowych, które zakładano – jak w przypadku Konina – we wsiach i miastach należących do króla lub na mocy specjalnych przywilejów nadawanych przez monarchę w dużych kompleksach dóbr szlacheckich⁷⁶. Zdarzały się także przypadki, w których tenentariusz lub inna osoba postawiona blisko dworu zwracały się do króla z prośbą o wykupienie części (lub całości) dochodów z obiektów przemiałowych w dobrach monarchszych⁷⁷. Wynika z tego, że nadanie prawa do zbudowania młyna lub wykupienia dochodów z niego było traktowane jako bardzo ważny i cenny dowód łaski królewskiej. Jest to jednak

zagadnienie wymagające odrębnych, pogłębionych studiów.

Podobną dbałość o sprawne zarządzanie młynami widać na podstawie XIV- i XV-wiecznych dokumentów opatów łądzkich. Wystawiali oni przywileje dokładnie precyzujące powinności młynarzy, ale i ściśle określające zasięg przymusu mlewnego dla poszczególnych wsi⁷⁸. Zbliżony mechanizm daje się zaobserwować w inwentarzu dóbr biskupstwa lubuskiego z 1405 r., w którym lustratorzy podawali informacje dotyczące przynależności dotychczasowych obiektów młyńskich i dane o budowie nowych⁷⁹. Budowanie nowych młynów – związane bezpośrednio z rozwojem osadnictwa w dobrach biskupich – miało generować coraz większe dochody płynące do skarbcza kościelnego⁸⁰. Wzmiankowane w źródle młyny znajdowały się w większości na rzece zwanej dziś Biskupią Strugą i stanowiły w drugiej połowie XVI w. podstawę ekonomiczną majątków szlachty konińskiej, która przejęła w ciągu tego stulecia klucz kazimierski⁸¹.

Kolejnym przykładem są dzieje dóbr związanych z rodziną Brudzewskich herbu Pomian, a konkretnie z Jarandem z Brudzewa (zm. 1452), jego synem Mikołajem (zm. 1494) i wnukiem Janem Jarandem (zm. 1532), dla których głównym ośrodkami rodowymi były Brudzew położony w powiecie konińskim i Staw w powiecie kaliskim⁸². Ród od początku

ad quod molendinum arenam in loco viciniari et rubeta atque edificia pro aggere piscine et pro molendino in silva nostra excidet, conducent et ad usum molendini convertet, in piscina vero ipsius molendini pro mensa nostra pisces piscabuntur et pro nostris successoribus, quocienscunque fuerit necessarium seu opportunum”.

⁷⁴ T. Jurek, *Kilkanaście niedrukowanych*, s. 108–110; KDW, t. 6, nr 268.

⁷⁵ T. Związek, *Testament młynarza*, s. 161–163; K. Witkowski, *O dokumencie lokacyjnym Kola*, w: *Królewskie miasto Kolo. Studia w 650. rocznicę lokacji miasta*, red. I. Skierska, Kolo 2012, s. 19–30.

⁷⁶ AGAD, *Metryka Koronna* [dalej: MK], t. 20, k. 214.

⁷⁷ Patrz niżej.

⁷⁸ KDW, t. 2, nr 831; KDW, t. 3, nr 1581, 1761; KDW, t. 5, nr 206; KDW, t. 6, nr 122, 144, 158, 161, 182, 342; KDW, t. 9, 1260. Por. M. Dembińska, *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Wrocław 1973, s. 219–224.

⁷⁹ Leb. Stiftsreg., s. 85.

⁸⁰ Tamże, s. 86: „Primo habet unum retro curiam Kazimir cum una rota; et de ista et alijs quinque sequentibus pertinet Il partes ad curiam, ad molendinatore tercia pars, ita quod lucrum est iacerum. Item habet aliud molendinum penes oppidum Kazimir sicut

itur versus Nevestow eciam cum una rota. Item est aliud molendinum penes Nevestow cum una rota. Item est aliud molendinum in villa Nevestow scilicet in secundo Nevestow et habet solum unam rotam. Item est aliud molendinum penes Kaminitza quasi in metis Kazimir et Kaminitza. Item ego locavi de novo unum molendinum construendum per Prochonem scultetum in Kamenitza et istud debet construi penes lacum sicut Gplenitza cadit ad lacum, et Procho debet habere libertatem a festo Michaelis [...] ad quinque annos tunc debet solvere duas partes et tercia debet sibi retinere iuxta consuetudinem usualem et istud est edificatum et libertas expiravit. Nota quod molendina important circa VI maldrata”.

⁸¹ Por. z rejestrami poborowymi z tego okresu: ASK I 12, k. 609 (1576 r.); ASK I 13, k. 157v (1577 r.); ASK I 3, k. 604 (1578 r.); ASK I 11, s. 1381 (1583 r.).

⁸² K. Piotrowicz, *Brudzewski Jarand, zw. Jarandem z Grabi lub Brudzewa (ur. ok. 1380, † ok. 1450)*, PSB, t. 3, red. W. Konopczyński i in., Kraków 1937, s. 6–8; W. Pocięcha, *Brudzewski Jan Jarand, h. Pomian († 1532)*, PSB, t. 3, s. 5–6; Z. Górczak, *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI w.*, Poznań 2013, s. 42–82.

stał blisko dynastii rządzącej i wspierał Jagiellonów (w szczególności Władysława Jagiełłę i Kazimierza Jagiellończyka), którzy nie szczędzili panom z Brudzewa licznych nadań ziemskich i urzędniczych. Największy rozwój majątku tej rodziny nastąpił za życia Mikołaja z Brudzewa i jego syna Jana Jaranda, którzy prowadzili dosyć aktywną politykę handlowania wsiami⁸³.

Z punktu widzenia prezentowanego tematu istotne znaczenie mają dwa aspekty związane z działalnością panów z Brudzewa. Otóż przyglądając się dokładniej ich poczynaniom, widać ogromne zainteresowanie rozrostem dóbr, w które obydwaj możnowładcy inwestowali niemałe pieniądze⁸⁴. Z drugiej strony na podstawie materiału z ksiąg ziemskich obserwuje się zaangażowanie obydwu panów w obrót ziemią i kumulowanie najlepszych – z ekonomicznego punktu widzenia – wsi, skupionych wokół Brudzewa i Stawu. Aspiracje w gospodarczej dominacji w regionie widoczne są także w jednym z aktów włączonych do Metryki Koronnej na początku XVI w.⁸⁵ Tekst ten został wprowadzony do księgi w 1512 r. przez Jana Jaranda, o czym świadczy tytuł wpisu: *Maiestas Regia confirmat theloneum in vadis, rippis fluviorum Kyelbasska magnifici Joannis Jarandi de Brudzewo palatini Lanciensiensis*⁸⁶. Akt ten potwierdzać miał przekazanie przez Władysława Jagiełłę w 1429 r. Jarandowi z Grabi (Brudzewa) prawa do pobierania opłat w wysokości pół grosza od każdego pieszego i konnego na mostach oraz groblach w okolicach Brudzewa na rzekach Kiełbasce i jej prawdopodobnym

dopływie zwanym Wędką (Vanthka)⁸⁷. Monarcha miał także zobowiązywać możnowładcę i jego potomków do regularnego dbania o stan przepraw⁸⁸. Wydawcy *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski* uznali analizowany dokument za fałszerstwo na podstawie błędnej listy świadków, gdzie występowały także postaci fikcyjne, jak chociażby podkomorzy kaliski Maciej z Głuchowa⁸⁹. Niezależnie od tego przytoczony dokument może być traktowany jako doskonałe świadectwo działań panów na Brudzewie, którzy w swoich aspiracjach dążyli do kumulacji dóbr wokół swojej głównej siedziby rodowej, w której poblizu w późnym średniowieczu funkcjonowało 7 młynów wodnych. Tak intensywny rozwój władztwa panów na Brudzewie wynikał nie tylko z bieżących dochodów, musiał być też zasilany przez inne źródła. Doskonałą okazją do zdobycia dodatkowych funduszy było nie tylko intratne małżeństwo Jana Jaranda z Katarzyną z Górków, ale także objęcie stanowiska starosty brzeskiego w latach 50. XV w. przez jego ojca Mikołaja, który pod koniec życia zarządzał także starostwami piotrkowskim i wieluńskim⁹⁰. Rabunkowa polityka prowadzona w królewskich przez Brudzewskiego została potwierdzona w inwentarzu brzeskim z 1494 r., gdzie podczas szczegółowej lustracji zanotowano bardzo złą kondycję zamku i okolicznych folwarków⁹¹. Stan ogólnej ruiny („*in castro omnia sunt ruinosa*”) przyczynił się zapewne do odebrania przez Jana Olbrachta tenuty i popadnięcia Mikołaja Brudzewskiego w nielaskę monarchy⁹².

⁸³ Z. Górczak, *Kariery majątkowe*, s. 390–394.

⁸⁴ Zbyszko Grórczak policzył, że Mikołaj z Brudzewa (razem ze swoimi braćmi) od ok. 1450 do 1488 r. zainwestował 3606 grzywien i 1540 florenów, natomiast jego syn Jan Jarand w latach 1493–1530 – kwotę rzędu 2874 grzywien i 2650 florenów. Zob. Z. Górczak, *Kariery majątkowe*, s. 395–397.

⁸⁵ KDW, t. 9, nr 1206.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże: „[...] noticiam habituris quomodo attendentes dampna et plurima incommoda subditorum nostrorum, que eisdem in vadis et rippis fluviorum Kyelbasska in hereditate Russkovo et Vanthka, in hereditate Policze et fluvium fluentem inter oppidum Brudzewo et vilam Czaple dictam [...]”. Zob. E. Wolnicz-Pawłowska, *Nazwy wodne*, s. 217–218.

⁸⁸ KDW, t. 9, nr 1206: „[...] magnifico Jarando de Grabye palatino predicto, ut ipse et ipsius posterii in dictis hereditatibus suis in flumini-

bus et fluvii per predictas hereditates fluentibus et in aliis locis transeuntibus nocivis pontes et aggeres et alia quovis ob tacula edificet et construat, emendet, ut ipsi subditi nostri et alii homines per dictas hereditates, flumina et fluvios, cum eorum rebus et mercanciis, libere sine quovis dampno equitent et vadant”.

⁸⁹ Tamże, przyp. 14.

⁹⁰ Z. Górczak, *Kariery majątkowe*, s. 66, 78–79; *Inwentarz dóbr starostwa brzeskiego na Kujawach z roku 1494*, wyd. W. Posadzy i A. Kowalewicz, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 2, 1956, s. 359–362.

⁹¹ *Inwentarz dóbr*, s. 396–398.

⁹² Tamże, s. 397; Z. Górczak, *Kariery majątkowe*, s. 66–67. Polityka ta nie powinna dziwić w omawianym okresie, gdyż podobne działania obserwowane są w części dóbr starsościńskich arcybiskupstwa gnieźnieńskiego za pontyfikatu Jana Łaskiego, który obsadzał je bliskimi krewnymi. Za tę informację dziękuję mgr. Michałowi Słomskiemu.

Niestety w dostępnym materiale nie udało się odnaleźć tekstów ewidentnie świadczących o inwestowaniu panów na Brudzewie w przemysł młyński. Wszystkie obserwacje dotychczas poczynione opierały się – w głównej mierze – na pośrednich danych. Warto jednak odnotować, że w księgach Metryki Koronnej zachował się tekst przywileju wydanego przez Aleksandra Jagiellończyka Janowi Jarandowi z Brudzewa, przyznający mu prawo do wykupu 1/3 dochodów z młyna od młynarza Michała zwanego Narożnym („*Naroschni vocati*”) za 50 grzywien; nadanie królewskie miało charakter dożywotni⁹³. W tych samych kategoriach opartych na faworyzowaniu bliskich współpracowników i czasochłonnym procesie budowy rodzinnej fortuny należałoby postrzegać zaangażowanie rodziny w pobór podatków pokoszyckich za rządów Kazimierza IV Jagiellończyka. Dane pochodzące z Metryki Koronnej jasno pokazują, że Brudzewscy byli głównymi osobami kontrolującymi pobór podatków z ziemi brzeskiej⁹⁴. Było to oczywiście jedno z potencjalnych źródeł dochodu, ale na pewno stanowiło pokaźny zastrzyk finansowy, który zapewne w jakimś stopniu inwestowano także w rozwój przemysłu młynarskiego.

Jak wspomniano już wcześniej, niemożliwe jest uchwycenie wszystkich źródeł badanego okresu i tym bardziej ustalenie, w jaki sposób Brudzewscy herbu Pomian wpływali na rozwój swoich dóbr w skali mikro. Nie znamy żadnych umów między nimi a chociażby kmieciami czy młynarzami, nie wiemy też, jak wyglądał dokładny inwentarz wsi należących do tego rodu. Mimo tych ogromnych braków widać bardzo dokładnie, że obiekty przemiałowe znajdujące się w dobrach tej szlacheckiej rodziny były

starannie zarządzane, a przemysł młyński stanowił jedną z podstaw bytu ekonomicznego panów na Brudzewie.

Problemy życia codziennego

Młyn jako obiekt przemysłowy średniowiecza i epoki nowożytnej, funkcjonujący w przestrzeni sąsiedzkiej, był także powodem zagrożenia dla okolicznych mieszkańców, którzy wielokrotnie musieli radzić sobie ze skutkami podtopień powodowanych przerwanymi groblami. Olbrycht Strumiński w swoim poradniku włościańskim zauważył, że słaba konstrukcja grobli często prowadziła do podmywania wałów, które z czasem przerywały się⁹⁵. Ostrzegał także, że „nie dobra rzecz jest młyn na stawie budować, a zwłaszcza w pośrodku groblej. Abowiem nie dobrze obwarujesz wzięcia wody na młyn z stawa, barzo się rady na tych młyniech stawy rwą; abowiem nie może być bez tego, by się i grobla nie miała trząść, kiedy młyn miele, i ty koryta, którymi woda idzie na koła, muszą się w groblej ruszyć”⁹⁶. Zabiegi mające na celu powiększanie wysokości grobli nazywano podnoszeniem grobli⁹⁷ lub koła⁹⁸; praktyka ta sprowadzała się w rzeczywistości nie tylko do zwiększania spadku wody na koło, ale – co ważniejsze – do zwiększania pojemności stawów młyńskich, dzięki czemu wydłużała się praca kół młyńskich i tym samym ilość przerobionego zboża, co naturalnie przekładało się na większy zarobek. Co ciekawe, tego typu praktyki musiały być na tyle poważne i zarazem powszechne, że powoływano komisje, które sprawdzały z ramienia sądu, czy wysokość konstruowanych grobli nie była większa od powszechnie ustanowionej. Warto przy tym zaznaczyć, że przypadki

⁹³ MK, t. 20, k. 214.

⁹⁴ Zob. np.: MK, t. 12, k. 46, 111, 163, 228, 232. Por. *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. 1, Warszawa 1905, nr 737, 916, 1125, 1363, 1374.

⁹⁵ O. Strumiński, *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybienu stawów*, wyd. F. Kucharzewski, Kraków 1897, s. 26–27.

⁹⁶ Tamże, s. 34.

⁹⁷ *Wielkopolskie rotę sądowe XIV–XV wieku* [dalej: WRS], t. 1 (rotę poznańskie), t. 2 (rotę pyzdrowskie), t. 3 (rotę kościańskie), t. 4 (rotę kaliskie), t. 5 (rotę gnieźnieńskie), oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Warszawa 1959–1981. WRS, rotę kaliskie, nr 1056,

s. 471–472: „Tako mi pomoży Bóg i święty krzyż, jako to świadczę, iże pan Jan Zawidowski swym podniesieniem groblej nad starą groblą [a] nie zatopił młyna księdzu Janowi Lutkowi; tą groblą, [t]co młyn na Brzeziu mają”. Por. KsWiej I, nr 4579: „Gdim theda poczel najleppey mlecz, przerwała mi szję grobla, thak yzem thilko pol roka myel, bo gdim zassią zastavil, thedim poczał mlecz [...]”.

⁹⁸ WRS, rotę poznańskie, nr 1238, s. 442–443: „Tako ijm etc., jako Przechna nie podniosła koła u młyna w Zielonej Dąbrowie wyszej, niżli jako młynarze królewscy s sądu dani ustawili, jako też przysądny list pośledni mowi”.

samowoli budowlanej zdarzały się bardzo często i nie zawsze powodowały zamierzony skutek, co potwierdza zapiska z 1428 r.: „[...] tako nam etc., jako to świadczą, jako ksiądz Maciej Dryja, pan Ścibor i Wojciech zachowali i jęli wodę wyżej niż jednace z prawa dani znamię ustanowili, i tym zachowaniem wody młyn Radzichę księdza dziekana, łąki, olsze, sadzawkę i jinne użytki księdza dziekanowy [woda] zatopiła i uszkodziła”⁹⁹.

Sąsiedztwo młynów wodnych nie było korzystne dla wiejskich społeczności i dlatego niejednokrotnie młynarzy i właścicieli młynów automatycznie oskarżano o katastrofy hydrologiczne, których finał bardzo często miał miejsce w sądzie: „Jako to świadczę, iż ksiądz Mikołaj skolastyk nie podniósł mi łana [i] pogrodek u młyna w Trojanowie za jego dzierżenia wyżej, i nie zatopił młyna Wojnowo”¹⁰⁰; „Tako nam pomoży Bog i święty ̄, jako což pan Łukasz uczynił młyn na Krzynkach, [nie podniósł] tym podniesieniem wody ziemię przed pogrodkami ani pod pogrodkami, ani jemu szkody uczynił w ogrodziech, w stodółkach, w łąkach, w pastwiskach, a nie w lecie tym podniesieniem wody”¹⁰¹. Z tego też powodu nie można się dziwić temu, że młyny były wielokrotnie napadane lub palone, a młynarzy przepędzano¹⁰². Z jednej strony zapewne trzeba pamiętać o chęci odpłacenia za problemy natury ekonomicznej, z drugiej natomiast należy zdawać sobie sprawę z tego, że młynar-

rze (jako grupa społeczna) byli dość zamożni, a w ich gospodarstwach znajdował się niemały majątek, który w łatwy sposób mógł zmienić właściciela.

Materiał sądowy notuje nie tylko napady na młyny, w których rabowano¹⁰³, raniono¹⁰⁴ czy wyganiano młynarzy¹⁰⁵. Niekiedy udaje się odnaleźć obszerniejsze relacje, które dokładnie opisują XV-wieczne kłótnie o obiekty przemysłowe w Królestwie Polskim. Wśród rot sądowych poznańskich zachowała się cała wymiana zdań, jaka miała miejsce podczas średniowiecznego procesu z 1434 r.¹⁰⁶

W źródle czytamy, że „*item veniens Johannes loco ministerialis Poznaniensis coram iudicio recognovit, prout fuit datus ad visionem alias Nawjdzjenje, quem dominus Petrus Scora subiudex Poznaniensis receperat pro eo, prout super ipsum dominus Dobrogostius Colensky castellanus Kamjniensis proposuerat in iudicio alias Ozalował ex parte nobilis Sandiwogj Nyeuwersky pro destruccione molendini et expulsionem molendinatoris alias Ozrambjenjemlyna [...]*”. Konflikt toczył się o zniszczenie młyna nad jeziorem w miejscowości Michocin (Mjchoczyn) położonym w powiecie poznańskim¹⁰⁷. Oskarżonym był podsędek poznański Piotr Skóra (Scora) piszący się z Gaju i Kiączyna¹⁰⁸, natomiast oskarżycielem w imieniu pokrzywdzonego Sędziwoja Niewierskiego był kasztelan kamieński Dobrogost Koleński. Z zapisek widać, że sprawa była na tyle poważ-

⁹⁹ Tamże, rotę kaliskie, nr 725, s. 330–331.

¹⁰⁰ Tamże, rotę poznańskie, nr 1444, s. 507–508.

¹⁰¹ Tamże, rotę pyzdrowskie, nr 1109, s. 481–482.

¹⁰² Tamże, rotę kaliskie, nr 674, s. 308: „Jako to świadczą, jako Michał z Więceńcem nie wygnali gwałtem młynarza Wirzbięcinęgo z jego młyna”.

¹⁰³ Tamże, rotę kaliskie, nr 307, s. 160: „Jako to świadczymy, jako Jarant postął do pana Jurkowa młyna dziesięć towarzyszwow gwałtem i wzięli mu wieprze i żyto w jego dzierzeniu”; tamże, rotę poznańskie, nr 339, s. 126: „Jako Jaszek przyjął w mą dzierzewę (!) samotrzeć tako z dobrymi jako sam a se stem kmiot i szedł gwałtem mocą do mego młyna i wziął mego człowieka i żelaza. *Item Jasco iurabit: Co człowiek zabit pana Więceńcem, to nie s mą wolą ani radą*”; tamże, rotę poznańskie, nr 1537, s. 543–544: „Tako jim Bog pomóż ̄. Jako to świadczymy, iż pan Wociech Sptawski nie wziął we młynie w Kobyłem Polu dwunacie ćwierciej maki paniej Dorotyjej w jej potowicy młyna, cso by na nią słuchało, gwałtem mocą, w sześciu sobie rownych a w dziesięciu podlejszych”. Por. z materiałem mazowieckim: *Zapiski i rotę polskie XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi war-*

szawskiej, oprac. W. Kuraszkiewicz, A. Wolff, Kraków 1950, nr 951, 1065, 2948, 2563.

¹⁰⁴ WRS, rotę kościańskie, nr 1102, s. 484: „Jako to świadczą, jako Jędrzych Karchowski nie ranil Jana, syna Młynarzewego, ani mu dał trzech ran krwawych, ani jich ot niego ma”.

¹⁰⁵ Tamże, rotę pyzdrowskie, nr 567, s. 285: „*Rotha procedentis induccionis: Tako jim etc., jako o tem wiedzą, jako pani Margorzata Kobylińska nie segnala młynarza s Konińskiego młyna, ku któremu też Więceńc prawo ma*”; tamże, rotę kaliskie, nr 623, s. 287: „Tako jim etc., jako to świadczą, jako wygnaniu młynarzewemu z młyna Zawidowskiego minęły trzy lata i zgorzeniu tego jistego młyna”; tamże, rotę kaliskie, nr 647, s. 308: „Jako to świadczą, jako Michał z Więceńcem nie wygnali gwałtem młynarza Wirzbięcinęgo z jego młyna”.

¹⁰⁶ Tamże, rotę poznańskie, nr 1577, s. 559–564.

¹⁰⁷ Michocin (<http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=20614>, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=20615>, dostęp: 09.08.2013).

¹⁰⁸ *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 1, z. 1, oprac. M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Ł. Łojko, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, s. 150.

na, iż zdecydowano się na wizję lokalną, gdzie w miejsce spalonego młyna zaprowadzono woźnego sądowego Jana („*et dum ministerialem ibi adduxit*”) i pokazano mu zniszczenia obiektu przemiałowego („*Ministerialis! Ecce vides hic est agger alias Grobljya. Hic dominus [Piotr Skóra – T.Z.] voluit videre ubi molendinum destrueret alias Sekl et molendinatore repelleret alias Zagnal albo Młynarczyka*”). Podśędka bronił się przed oskarżeniami kasztelana, zaprzeczając istnieniu jakichkolwiek pozostałości po młynie w postaci wałów, drewnianej podstawy budynku (podu) i podgrodku („*et dominus subiudex dixit ministeriali: Ministerialis! Vides, quia hic non est destructio molendini alias Skazamlyna. Nje maššwalv Nyemaššpodu Nyemaššpogrodek*”)¹⁰⁹. Ciekawe jest to, że Dobrogost (mimo roli oskarżyciela) uznawał zasadę domniemania niewinności, co wyraźnie widać w jego wypowiedzi, w której przyjmował relację pokrzywdzonego, ale zdawał sobie także sprawę z faktu, że młyny bardzo często płonęły w wyniku zdarzeń losowych („*Ibi tunc dominus Colenskj dixit: Ministerialis! Quomodo istam destructionem vellem aprobare alias Tansškaza vkazacz, quia ista destructio alias Tassškaza Zgorzala jššezglj jjan Zlj ludze abo pozarem zgorzala*”). Wypierającego się winy Piotra Skórę pogrążył jednak dowód odnalezienia części koła młyńskiego w okolicy spornego terenu: „*Et hoc procurator Sandiwogii Nyewyerskj dixit, et quando transiverunt per scopulos alias pokopczech et quando fuit penes lacum alias kjedj bylo podle jeziora nakopczu thedj Wjrzuczono zwono kola mlynskjego. Ibi dominus Colenskj dixit ministeriali: Ministerialis! Ecce videns, quia adhuc signum rothe molendini alias Othocz jješcze znamjan kola mlyna. Et dominus subiudex dixit ministeriali: Non hic fuit molendinum, sed alias ondze*”.

Nie wiemy, jak zakończył się spór z 1434 r. i kto go wygrał. Wiadomo natomiast, że przyczyną tego konfliktu była sprawa granic pomiędzy posiadłościami dwóch szlachciców, co

oczywiście sugeruje, by wpisać to zachowanie w klimat epoki staropolskiej. Warto jednak zauważyć, że proces Niewierskiego i Skóry pozwala na zrozumienie znaczenia takich wydarzeń na rozwój sieci młyńskiej w średniowieczu i nowożytności. Dobrogost z Kolna, oskarżając podśędka poznańskiego, mówił o tym, że młyn został być może zniszczony przez niego – a raczej bandę „złych ludzi” – jednak równie dobrze mógł spłonąć samoczynnie. Należy pamiętać, że młyn był w epoce staropolskiej pewnego rodzaju fabryką, miejscem niezwykle zaawansowanym technicznie, dającym ogromne dochody jego właścicielowi. To zrozumiałe, że obiekty takie musiały ze sobą konkurować i próbować pozyskiwać coraz to nowych klientów, dlatego też w pełni można zaakceptować, że niektóre instytucje (takie jak choćby klasztor w Łądzie) mocno pilnowały przestrzegania regale młynnego. W związku z tym szlacheckie najazdy na młyny można zapewne tłumaczyć po części jako reakcję na brak ustalonych linii podziału przemiału zboża we wsiach danego terytorium i chęć szybkiego dorobienia się.

Analizując materiał źródłowy pochodzący z późnego średniowiecza, jesteśmy w stanie mniej lub bardziej precyzyjnie zrekonstruować przyczyny przywoływanego wcześniej konfliktu o zgorzały młyn. Jego początki można datować na lata 1410–1434, kiedy to właścicielem wsi Niewierz był Bodzeta, ojciec Sędziwoja, który w ciągu swojego życia po przejęciu władztwa w dobrach dokonał samowolnej zmiany granic w okolicach jeziora michocińskiego i wsi do niego przylegającej. W tym czasie musiał zapewne zostać wybudowany młyn, pełniący nie tylko funkcje gospodarcze, ale także będący istotnym obiektem wyznaczającym granicę dóbr rodziny Niewierskich. W latach 1434–1435 miały miejsce także inne konflikty sądowe z Piotrem Skórą, między innymi o kopce graniczne, nielegalny połów ryb o wartości pięciu grzywien czy wcześniej wzmiankowane spalenie młyna wodnego. Te skromne, jednak dosyć istotne dane pozwalają postawić tezę, że celem oskarżonego podśędka poznańskiego nie było przede wszystkim niszc-

¹⁰⁹ Podgrodką była drewnianym urządzeniem doprowadzającym wodę na koło młyńskie. Zob. Podgrodką, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 25, Warszawa 1997, s. 431; Pod, w: *Słownik polszczyzny*, s. 326.

czenie zaplecza gospodarczego Niewierskich, a jedynie usiłowanie uregulowania z nimi spornej granicy.

Zakończenie

Tematyka gospodarki wiejskiej w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności jest cały czas ważnym polem do badań gospodarczych i społecznych. Warto przy tym pamiętać, że jest to także dziedzina wymagająca bardzo rozległych kwerend źródłowych, głównie w księgach sądowych grodzkich i ziemskich, których objętość przyrastała z znacząco z każdym dziesięcioleciem badanego okresu. Dwieście pięćdziesiąt lat kształtowania sieci młynów wodnych w przestrzeni ekonomicznej określonego terytorium jest także czasem wielu zmian nie tylko w strukturze gospodarczej, ale także politycznej i społecznej. Pewna część problemów nie mogła zostać wyjaśniona ani nawet częściowo przeanalizowana w prezentowanym artykule, gdyż dotyczy tematyki wymagającej zupełnie osobnych i pracochłonnych badań.

Jednym z takich zagadnień jest sprawa dystrybuowania prawa do budowy obiektów przemiałowych wydawanych przez władzę świecką danej dzielnicy lub – w późniejszym okresie – monarchę. Niestety do tej pory nie wiadomo dokładnie, w jaki sposób król w XIV i XV w. dysponował prawem udzielania pozwoleń na budowę zakładów przemiałowych; trudno stwierdzić także, jak w tych relacjach odnajdywało się średnie rycerstwo i szlachta, które – co jasno pokazuje materiał ksiąg sądowych – bardzo często wpływało na liczbę obiektów przemiałowych poprzez ich grabież i świadome burzenie. Co jeszcze istotniejsze, nie wiadomo, czy monarcha karał szlachtę lub duchowieństwo za założenie młyna bez jego zgody. Zagadką pozostaje także do tej pory – pomimo tekstu Karola Buczka – funkcjonowanie regale młynnego w późnym średniowieczu¹¹⁰. Niezbędne jest głębsze spojrzenie na tematykę powstawania przemysłu młyńskiego w czasach kolonizacji na prawie niemieckim na ziemiach polskich i dokładne przeanalizowanie dostępnych przywilejów, które jako jedyne mogą dostarczyć informacji na temat tego złożonego procesu.

Zupełnie odrębną kwestią jest ustabilizowanie się sieci młynów wodnych i wiatraków – to znaczy takie nasycenie obiektami przemiałowymi, które zaspokajałoby potrzeby powolnie, acz konsekwentnie rozwijającego się społeczeństwa XIV–XVI w. Z badań przeprowadzonych wyżej dla jednego powiatu wynika, że stabilizacji takiej można szukać w dwóch przedziałach czasowych. Pierwszy przypadał na drugą lub trzecią dekadę XVI w., kiedy liczba obiektów przemiałowych na przebadanym terenie nie zmieniła się znacząco od tej zrekonstruowanej dla schyłku średniowiecza; drugi natomiast – na ostatnie dekady tego samego wieku, kiedy to – zgodnie z wyliczeniami Marcina Kamlera – rozwój przemysłu osiągnął stabilizację, zniszczoną w dosyć drastyczny sposób dopiero przez potop szwedzki¹¹¹. W związku z powyższym można uznać – jak na razie w formie roboczej tezy – że znaczący postęp w budowaniu coraz to nowych młynów i wiatraków nastąpił w Polsce w wieku XIV, poł. XVI i około lat 80.–90. tego stulecia. Momenty te należałoby wiązać z intensywnymi przeobrażeniami społeczno-gospodarczymi na ziemiach polskich, wspomnianą wcześniej kolonizacją, skutecznym rozwojem osadnictwa w kraju i ogólnie dobrą koniunkturą gospodarczą związaną chociażby z rozwojem folwarku szlacheckiego.

Wnioski dotyczące XV stulecia należy wyciągać bardzo ostrożnie, ponieważ materiał ksiąg sądowych dawnego województwa kaliskiego jest w tej mierze zwodniczy i słabo przebadany¹¹². Takie obserwacje należałoby przeprowadzić w oparciu o materiał małopolski, dla którego istnieją zaawansowane prace słownikowe, bardzo dobre indeksy ksiąg sądowych pochodzące z XVIII w., ale także *Liber beneficiorum* Jana Długosza, które w tym względzie należałoby zestawzić z danymi skarbowymi z XV i XVI w.¹¹³ Takie studium mogłoby pełniej opisać gospodarczy rozwój XV-wiecznego

¹¹⁰ K. Buczek, *Z dziejów młynarstwa*, passim.

¹¹¹ M. Kamler, *Folwark szlachecki*, s. 111.

¹¹² Por. z mapą *Sieć młynów wodnych w powiecie konińskim (1300–1550)*, s. 109.

¹¹³ Niestety całkowitej weryfikacji należałoby poddać artykuł Zofii Podwińskiej o młynach wodnych w Małopolsce u schyłku średniowiecza: Z. Podwińska, *Rozmieszczenie wodnych*.

młynarstwa i wskazać momenty stabilizacji i rozkwitu tego przemysłu.

Przedstawiony artykuł od początku nie rościł sobie prawa do wyczerpania tematu. Jest on próbą opisanego zjawiska, którego korzenie – odnośnie do ziem polskich – tkwią głęboko w XIII i XIV w. i które powinny zostać przebadane gruntownie nie tylko przez historyków, ale także archeologów i geografów różnych spe-

cialności. Na pewno warto w dalszych analizach poświęconych tej tematyce przyjrzeć się dokładniej zależności początków osadnictwa i akcji prawnych towarzyszących budowie wsi, miast i młynów. Jest to oczywiście zadanie złożone, które powinno być wspierane badawczo przez nowoczesne technologie komputerowe z zakresu *Systemów Informacji Geograficznej* (GIS) oraz rozszerzone o badania onomastyczne. ■

Literatura

Źródła rękopiśmienne i niepublikowane:

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD): *rejstry poboru nadzwyczajnego dotyczące powiatu konińskiego*. Dział: Archiwum Skarbu Koronnego, oddział I, księgi 3, 5, 11–13; Metryka Koronna, t. 12, 20.
Najstarsza księga ziemska konińska (1394–1416), oprac. T. Gidaszewski. Materiał w ręk-

kopisze znajduje się w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski w średniowieczu w Poznaniu.
Polonia Maior Fontes, oprac. J. Łojko. Pełna baza danych dostępna w Bibliotece Miejskiej w Koninie.

Źródła drukowane:

Inwentarz dóbr starostwa brzeskiego na Kujawach z roku 1494, wyd. W. Posadzy, A. Kowalewicz, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 2, 1956, s. 359–393.
Joannis de Lasco liber beneficiorum, wyd. J. Łukowski, t. 1–2, Gniezno 1880–1881.
Jurek T., *Kilkanaście niedrukowanych dotąd dokumentów wielkopolskich*, w: *Fontes et historia. Prace dedykowane Antoniemu Gąsiorowskiemu*, Poznań 2007, s. 108–110.
Knigi polskoj koronnoj mietriki XV stoletija, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1914.
Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 2–11, red. I. Zakrzewski i in., Poznań 1878–1999.
Księgi sądowe wiejskie, t. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921.
Das Lebuser Stiftsregister von 1405, hrsg. H. Luddat, Wiesbaden 1965.
Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. 1–2, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961–1963.

Lustracje i inwentarze dóbr królewskich powiatu konińskiego z XVI–XVIII wieku. Część 1: lata 1511–1559, wyd. P. Dembiński, A. Nowak, „Rocznik Koniński”, 13, 1999.
Strumiński O., *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów*, wyd. F. Kucharzewski, Kraków 1897.
Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku (<http://teki.bkpan.poznan.pl/>), dostęp: 28.08.2013).
Volumina Constitutionum, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, t. 1–2, Warszawa 1996–2005.
Volumina Legum, t. 1–2, wyd. O. Jozafat, Petersburg 1859.
Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku, t. 1–5, oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Warszawa 1959–1981.
Zapiski i rotty polskie XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej, oprac. W. Kuraszkiewicz, A. Wolff, Kraków 1950.

Źródła kartograficzne:

Gilly D. von, *Special Karte von Sudpreussen mit allerhoehster Erlaubniss aus der königlichen*

grossen topographischen Vermessungs-Karte, skala 1:150 000, Berlin 1802–1803.

Mapa Taktyczna Polski, Wojskowy Instytut Geograficzny, skala 1:100 000, Warszawa

1925–1939 (http://polski.mapywig.org/view-page.php?page_id=7, dostęp 09.04.2014).

Literatura przedmiotu:

- Bartoszewicz A., *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.
- Berman C.H., *Southern French Cistercian Water Mills*, „International Molinology”, 85, 2012, s. 8–13.
- Boroda K., *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170.
- Boroda K., *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 55–85.
- Brady N., *Mills in Medieval Ireland: Looking Beyond Design*, w: *Wind & Water in the Middle Ages: Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, red. S.A. Walton, Tempe 2006, s. 39–63.
- Brykała D., *Rekonstrukcja retencji zbiornikowej zlewni Skrzywicy w ciągu ostatnich 200 lat*, „Przegląd Geograficzny”, 71 (1), 2005, s. 69–89.
- Buczek K., *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne”, 12 (1), 1969, s. 17–52.
- Chłapowski K., *Written sources*, w: *Historical Atlas of Poland in the 2nd half of the 16th century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, ed. M. Słoń, vol. 2, Frankfurt am Main–Berlin–Bern 2014, s. 47–61.
- Civitas Conyn. Dzieje miasta i starostwa do schyłku XVIII w.*, red. J. Łojko, t. 1, Konin 2011.
- Dembińska M., *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Wrocław 1973.
- Dembińska M., „Ręczny”, „doroczny”, czy „w pańskim ręku”? *Nieco o terminologii źródeł polskich*, „Studia Źródłoznawcze”, 26, 1981, s. 190–192.
- Deszczyńska M., *Surowiecki Wawrzyniec*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 46, z. 1, red. A. Romanowski, Kraków 2009.
- Fokt K., *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012.
- Gidaszewski T. et al., *Transformations of the Natural Landscapes of the Middle Noteć Region from the 10th to 16th Century*, w: *Landscapes and Societies in Medieval Europe East of the Elbe: Interactions Between Environmental Settings and Cultural Transformations*, ed. S. Klinggärtner et al., Toronto 2013, s. 245–273.
- Gieysztorowa I., *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 10, 1962, s. 575–593.
- Gieysztorowa I., *Źródła pisane*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, t. 2, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 17–22 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7).
- Gieysztorowa I., Żaboklicka A., *Rejestry poborowe Mazowsza XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 3, 1955, s. 338–355.
- Gołaski J., *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, cz. 1–5, Poznań 1980–2006.
- Górczak Z., *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI w.*, Poznań 2013.
- Górska K., *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI w.*, „Studia Źródłoznawcze”, 1, 1957, s. 185–189.
- Gregory I.N., Ell P.S., *Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarship*, Cambridge 2007.
- Guzowski P., *Wpływ eksportu zboża na produkcję pszenicy i jęczmienia na rynki lokalne w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 87–106.
- Historia państwa i prawa Polski do roku 1795*, t. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1957.
- Kamler M., *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976.
- Kaniecki A., Brychy D., *Wpływ antropopresji na przemiany środowiska przyrodniczego w średniowieczu w zlewni Obrzy Skwierzyńskiej*, w: *Zmiany stosunków wodnych w czasach historycznych*, red. A. Kaniecki, A. Baczynska, Poznań 2010, s. 115–127.

- Kaniecki A., Woźniak A., Kornas A., *Wykorzystanie wód dla potrzeb młynarskich na obszarze międzyrzecza Warty i Prosnę w XVI wieku*, „Przegląd Geofizyczny”, 57 (3–4), 2012, s. 379–391.
- Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.
- Kowalczyk E., *Nazwy obronne Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.
- Kowalski M.D., *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części „Liber beneficiorum diocesis Cracoviensis” Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze”, 46, 2009, s. 83–94.
- Krassowski B., *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974.
- Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Kubicki R., *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2, 2013, s. 35–56.
- Kubicki R., *Wiatraki na żuławach w pierwszej połowie XV wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 72, 2012, s. 45–69.
- Langdon J., *Mills in the Medieval Economy. England 1300–1540*, Oxford 2004.
- Mapa gieb Polski*, skala 1:300 000, red. A. Muisiewicz, Warszawa 1961.
- Matuszewski J., *Molendinum manuale*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 13 (25), 1979, s. 127–144.
- Mączak A., *Sukiennictwo wielkopolskie. XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955.
- Medyńska-Gulij B., Lorek D., *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, 59, 2008, s. 29–42.
- Nabiałek K., *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012.
- Naser M., *Digitale Karten zur Geschichte der Städte in Franken*, Baunach 2010.
- Piotrowicz K., *Brudzewski Jarand, zw. Jarandem z Grabi lub Brudzewa (ur. ok. 1380, † ok. 1450)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński i in., Kraków 1937, s. 6–7.
- Pociecha W., *Brudzewski Jan Jarand, h. Pomian († 1532)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński i in., Kraków 1937, s. 5–6.
- Podgórski Z., *Wpływ budowy i funkcjonowania młynów wodnych na rzeźbę terenu i wody powierzchniowe Pojezierza Chełmińskiego i przyległych części dolin Wisły i Drwęcy*, Toruń 2004.
- Podwińska Z., *Rozmieszczenie wodnych młynów zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 18 (3), 1970, s. 373–402.
- Reynolds T.S., *Stronger than a hundred men: A History of the vertical water wheel*, Baltimore 2003.
- Sowina U., *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.
- Surowiecki B., *O rzekach y splawach krajów Xięstwa Warszawskiego*, t. 1, Warszawa 1811.
- Szady B., *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 19–38.
- Szafran P., *Inwentarze czy rejestry poborowe*, „Zapiski Historyczne”, 21 (1), 1966, s. 53–71.
- Wawrzyńczyk A., *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962.
- Witkowski K., *O dokumencie lokacyjnym Koła*, w: *Królewskie miasto Koło. Studia w 650. rocznicę lokacji miasta*, red. I. Skierska, Koło 2012, s. 19–30.
- Wolnicz-Pawłowska E., *Nazwy wodne dorzecza Warty od źródeł do ujścia Prosnę*, Warszawa 2006.
- Worniszewski J., *Król jako właściciel ziemski w średniowiecznej Polsce*, w: *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. A. Marzec, M. Wilamowski, Kraków 2006, s. 103–135.
- Wyczański A., *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964.
- Związek T., *Najstarszy rejestr poboru nadzwyczajnego i szosu z 1507 roku z terenów powiatu konińskiego*, „Rocznik Koniński”, 18, 2014, s. 173–201.
- Związek T., *Testament młynarza z Koła. przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym młynarstwem na ziemiach polskich*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie”, 5 (9), 2013, s. 155–167. ■

The formation of a network of water mills on the example of the Konin district (approx. 1300–1550)

Summary

The article concerns the subject which has been so far poorly studied, namely the process of the formation of a network of water mills. The studies conducted up till now have either been constructed on an uncertain source basis (Zofia Podwińska) or they have been too general to capture the small changes which could also significantly affect the increase or decline in the number of milling facilities (Rafał Kubicki). The author of the present paper made an attempt at describing detailed mechanisms governing this phenomenon on the example of the Konin district in the period of the late Middle Ages and the Early Modern Times. The source basis was provided by lists of extraordinary conscriptions,

inventories of bishops' and royal properties, records of the lands tribunals, the diplomatic material or even supplications directed to the 16th century chapter of Gniezno. Besides, the oaths of the lands tribunals published in *Wielkopolskie rotty sądowe* (Court oaths in Wielkopolska region) were also fairly extensively used. The present article analyzes not only the development of a network of water mills itself but also the economic and natural factors that could have created it. Moreover, on the example of the Konin district analyses were made related to the development of properties belonging to the lords (on the example of the Brudzewski family of Pomian coat-of-arms) and royal properties. ■

Słowa kluczowe: Wielkopolska, średniowiecze, gospodarka, młyny wodne, starostwo, osadnictwo 15 w., osadnictwo 16 w., Konin, Koło, Łąd, Kazimierz Biskupi, wiatraki, GIS, geografia historyczna, HGIS

Keywords: Greater Poland, Middle Ages, historical economy, watermills, agrarian structures, Konin, Koło, windmills, GIS, historical geography, HGIS

mgr Tomasz Związek – asystent w Zakładzie Atlasu Historycznego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Aktywnie uczestniczy w pracach nad atlasem historycznym Wielkopolski w XVI w. oraz przygotowuje pod kierunkiem prof. Marka Słonia rozprawę doktorską poświęconą osadnictwu powiatu kaliskiego na przełomie XV i XVI w. (e-mail: tomasz.zw@gmail.com)